سنڌ جي شاگرد تحريڪ

جام ساقي

پره ڦٽي پبليڪيشن - ١٤

پرھ ڦٽي پبليڪيشن جو چوٿون ڪتاب

سنڌ ۾ شاگرد تحريڪ

جام ساقي

قيمت: [redacted]

جون ۱۹۷۴ع

پرھ ڦٽي پبليڪيشن
محمود چيمبرس گاڏي کاتو
حيدرآباد، سنڌ

پاران ايم ايچ پنھور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

پبلشر پاران

ٻڙهه ڦٽي ڪتابي سلسلي جي چوٿين ڪڙي توهان جي هٿن ۾ آهي. هن دفعي اسان مختلف ماڻهن جي لکڻين ڏيڻ بدران هڪڙي جون لکڻيون يعني ڄام ساقي جا سنڌ جي شاگرد تحريڪ جي باري ۾ لکيل خيالات ۽ نوٽ ڏيئي رهيا آهيون. جنهن جو ڪارڻ هيءُ آهي ته سنڌ جي شاگرد تحريڪ جي تاريخ ۽ ان ڇنڊ ڇاڻ طور اهو مواد ڏيڻ ضروري هو. جي قسطن ۾ هلايون ٿا ته به سٺو نه پيو لڳي. ان ڪري اهو سارو مواد ڪتاب جي شڪل ۾ ڏيون پيا.

هن ڪتاب ۾ ڪافي واقعا ۽ ڳالهيون جيئن نموني سان نه آيون آهن سو ان ڪري جو ليکڪ جي روپوش هجڻ ڪري اهي سڀ ڳالهيون وضاحت سان پيش نه ٿي سگهيون آهن. جنهن لاءِ معذرت خواه آهيون.

ٻڙهه ڦٽي جو پنجون ڪتاب اميد ته ترت توهان تائين پهچندو--

توهان جو

سهيل سانگي

مهاڳ

شاگردن جي باري ۾ آئون ڪڏهن به انهيءَ خوش فهميءَ ۾ نه رهيو آهيان ته هو ڪو اڪيلي سر انقلاب آڻي سگهن ٿا يا مزدورن ۽ هارين جيترو اهم آهن. ڇاڪاڻ ته شاگرد بنيادي طرح وچولي طبقي جو حصو آهن جيڪو خوش فهميءَ ۽ موقعي پرستيءَ جو فوري شڪار ٿئي ٿو پر ان جو اهو مطلب قطعي ڪونهي ته شاگردن يا نوجوانن جي تحريڪن کي نظرانداز ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ ته شاگرد معاشري جو پڙهيل لکيل روشن خيال، سڀئون سڌو دولت ۾ حصو نه وٺندڙ ۽ غير يقيني مستقبل رکندڙ حصو آهن. روزبروز جيئن تعليم جو دائرو وسيع ٿيندو وڃي ۽ ان ۾ وڌيڪ کان وڌيڪ تعداد ۾ هيٺين طبقن جا ماڻهو پڻ منجهس شريڪ ٿيندا وڃن ۽ جيئن جيئن موجوده فني ترقي، اقتصادي گهوٽالن ۽ قومي آزادي جي تحريڪن سبب تحريڪن جو وهڪرو ويڪرو ۽ تکو ٿيندو وڃي جنهن سبب گهٽي ۾ گهٽا طبقا خصوصاً سفيد پوش ذهني پورهيت پڻ ان ۾ شامل ٿيندا وڃن تيئن تيئن شاگردن جي اهميت وڌندي وڃي. ايتري قدر جو اڄ شاگرد جيترو انقلاب جو حصو آهن، اوترو اڳي تاريخ ۾ ڪڏهن به نه هئا. نوَ آزاد ملڪن ۾ ته

شاگرد پنهنجي تحريڪن سان گڏوگڏ هارين ۽ مزدورن کي سجاڳ ۽ منظم ڪرڻ جو ڪم پڻ ڪري رهيا آهن.

هي ڪتابڙو تاريخ نه آهي پر تاريخ جي لاءِ ڪچو مواد ضرور آهي. تاريخ ۾ فرد نه پر لاڙا ۽ لاڙن کان وڌيڪ انهن جي پٺيان ڪم ڪندڙ محرڪ، اقتصادي حالتون ۽ جذبا اهم هوندا آهن. هن دور يا اوڻهين صدي کان اڳ صحيح تاريخ نه لکي ويئي هئي ان جا ٻه سبب هئا: هڪ ته سماج کي بدلائيندڙ قانونن جي ڄاڻ تاريخ نويسن کي ڪانه هئي، ٻيو ته وقت جي حاڪمن جي جبر کان ڊڄي به اڪثر تاريخون غلط لکيون ويون يا رڳو بادشاهن جي نالن ۽ تاريخن (dates) واقعن تائين محدود رهجي ويون.

سنڌ جي تاريخ بابت تمام ٿورو مواد ڇپيل آهي وري نوجوانن جي هاڻوڪين تحريڪن بابت ته مورڳو نه جيترو مواد ڇپيل آهي. تنهن جو به وڏو حصو ڪرسين جي لالچ ۾ ڪوڙ ۽ ٿوڙڻ مروڙڻ جو شڪار ٿي چڪو آهي ان ڪري ضروري هو ته ڪجهه تاريخ ڪجهه اکين ڏٺو احوال ۽ ڪجهه يادگيرين جي سهاري حقيقتن کي ميدان تي آڻجي جيئن مستقبل جي تاريخ سان هٿ چراند نه ٿي سگهي.

— چام ساقي

پس منظر
۽
شروعاتي سرگرميون

۴ مارچ جي تحريڪ بنيادي طرح سان سنڌي شاگردن جي جدوجهد جي ٽئين لهر هئي جا اڳين ٻنهي کان وڏيڪ گهري ۽ ڦهليل هئي. سنڌي شاگردن جي تحريڪ جي پهرين لهر ۱۹۵۵ع ۾ اڀري ٻر وچولي طبقي جي موجود نه هئڻ ۽ تعليم جي صرف وڏن ماڻهن يا مٿاهين وچولي طبقي تائين محدود هجڻ ڪري چند شاگردن جي ون يونٽ خلاف هڪ اڌ مظاهري کان پوءِ ختم ٿي ويئي.

ٻي لهر ۱۹۶۲ع ۾ آئي جنهن جا عملي طرح جدا ٻه پاڳا هئا: هڪ تنظيمي وهڪرو — جنهن سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي شڪل اختيار ڪئي، ٻيو شعوري وهڪرو — جنهن ون يونٽ خلاف ڪجهه پمفليٽ ڪڍيا ۽ پٽڻ تي "ون يونٽ ٽوڙيو ورنه؟" لکڻ جي تحريڪ هلائي. اها لهر پهرين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ گهري ۽ ڦهليل هئي ۽ سنڌ جي چگن خاص اهم شهرن تائين ويئي. ڇاڪاڻ ته ان وقت تائين ٻه وچولو

طبقو مناسب انداز ۾ موجود نه، هو ان ڪري اها گهڻو
وقت جٽاءُ ڪري نه سگهي. ان ڪان سواءِ هن تحريڪ
جي ناڪامي يا گهڻو عرصو نه هلڻ جا ٻه سبب هئا:

پهريون اهو ته، اها ان وقت سڄي ملڪ ۾ هلندڙ
شاگردن جي ايوب شاهي خلاف تحريڪ سان ڳنڍجي
نه سگهي. جنهنڪري نه رڳو ان تي اثر وجهي نه سگهي
۽ اڪيلو ان ڪان الڳ رهي شاگردن ۾ مايوسي پيدا
ڪئي. ٻيو سبب اهو هو جو اها ان وقت جي وزير
ذوالفقار علي ڀٽي جي اثر هيٺ هئي. جنهن صاحب سنڌ
اسٽوڊنٽس فيڊريشن کي رڳو ڪيس ڊنر ڏيندڙ فيڊريشن
بنائڻ ٿي گهريو. جنهن ۾ هو صاحب ڪامياب ٿيو
۽ جماعت ختم ٿي ويئي. ٽيون سبب اهو هو جو
فيڊريشن جي مرڪزي ليڊرشپ (اڳواڻي) ڪمزوري
سبب، ڪجهه ڏپ ۾ ڪجهه ڀٽي صاحب جي چوڻ تي
پٽين تي لڪيل ون يونٽ خلاف نعرن کان پنهنجي
لاتعلقي جو اظهار ڪيو. ان ڪان پوءِ ٽيون لهر ٤ مارچ
١٩٦٧ع واري آهي ۽ ان کي چاڙهڻ ڪان اڳ ٻي
لهر جي لهڻ ۽ تقريباً ماٺ وارو عرصو ۽ ٽئين لهر
جي چاڙهه، وارن وقعن ۽ واقعن کي ٻه پرکڻ ۽ پروڙڻ
جي ضرورت آهي.

١٩٦٧ع جي آخر تائين ٻي لهر ختم ٿي چڪي
هئي. ان جي حالت اها هئي جو ١٤- آڪٽوبر ١٩٦٣ع
۾ سنڌ يونيورسٽي سان ڪجهه شاگرد ون يونٽ ٽوڙڻ

واري انهيءَ ڏينهن کي ڪارو ڏينهن ملهائڻ لاءِ گورنمينٽ ڪاليج آيا اهي ڪل ست ڄڻا هئا. جن ۾ بشير انصاري (هاڻوڪو انجنيئر) ديوان علي قلباڻي (هاڻوڪو هيڊ ڪلارڪ ڊائريڪٽوريٽ حيدرآباد) شريف ميمڻ (هاڻوڪو ليڪچرار) شايد ظهور انصاري (هاڻي صحافي) ۽ ٻيا همراهه، جن جا نالا هن وقت ياد نه اٿم شامل هئا. گورنمينٽ ڪاليج ۾ ان وقت ساڍا ٻارهن سو شاگرد پڙهندا هئا جن مان آءٌ اڪيلو هنن همراهن سان شامل ٿيس ۽ انهن اٺن ڄڻن ئي ڪاليج مان چڪر ڏنوسين. ان کان پوءِ همراهن کي حيدرآباد تائين اماڻي موٽيس.

باعمل تنظيم جي ضرورت

انهي ١٩٦٣ع کان وٺي ١٩٦٤ع جي سيپٽمبر تائين رڳو پمفليٽ وغيره ون يونٽ خلاف ورهائيندا هئاسين يا ڪينٽين ۾ ويهي ون يونٽ جي پروپيگنڊا ڪندا هئاسين. باقي ٻيو ٿيو خير — آخر سيپٽمبر ١٩٦٤ع ڌاري صلاح ڪئي سين ته ڀلي ائين ڪم نه هلندو ڪا تنظيم وغيره ٺاهجي. انهن ئي ڏينهن ۾ مديجي ۾ هاري ڪانفرنس ٿي هئي جنهن ۾ پورهيت طبقي سان انهنجي دلچسپي سبب آءٌ به ويو هوس. اتي ڪامريڊ غلام محمد لغاري به مليو. هن صاحب سان ڪچهري به ٿي، ون يونٽ تي سندس گار جي ڏرڻي هئي ايئي. آخر چيم ته ”سائين! اسين شاگرد ڪا تنظيم وغيره

ٿاهن گهرون ٿيا ان ٻات کو صلاح مشورو ڏيو"
الهي تـي ٻاڻ چيائين "ٻابا چڱو ڪم آهي ڪريو،
مشورو ڪهڙو ڏيانوَ؟ باقي هن سال منهنجي ڀاڻيجي
يوسف لغاري يونيورسٽي ۾ داخلا ورتي آهي. ان سان
ملجو ڪهڙو ڪري اهو شامل ٿيندو" آءُ واپس آيس
ٻيزن بلوچ، يونس ڪتري، اسماعيل آديجو ۽ آصف
وارن سان صلاح مشورو ڪيم ۽ چيم ته ٻاڻ ڪي تنظيم
جو ڪنوينر يونيورسٽي مان ڪٿڻ گهرجي. ۽ اتي ڀڏو
اٿئون ته غلام محمد لغاري جو ڀاڻيجو آيو آهي ان کي
ڪٿي ڪجي. سيپٽمبر ۾ گورنمينٽ ڪاليج جي چهر
تي ميٽنگ ڪئي سين ان کان اڳي يوسف لغاري کي
گرونڪر واري هاسٽل ۾ کولي وڃي مٽ ڪيم ۽
چيومانس ته هيٺن جماعت ٿاهن جو پروگرام آهي ۽
توکي ڪنوينر ڪرڻ جو خيال آهي تون ڇا ٿو چوين؟
يوسف راضي ٿي ويو ته ڪيس ميٽنگ جو اطلاع ڏيئي
موٽي آيس گورنمينٽ ڪاليج جي چهر تـي ويٺاسين
ڪافي انتظار ڪيوسين پر يوسف نه آيو، ته مون شرم
کي اڳتيون وجهن لاءِ ڪلاڪ ڪن جي انتظار کان
پوءِ همراهن کي ٻڌايو ته يوسف جي ناني تمام سخت
بيمار ٿي پيئي هئي، شايد ان ڪري اچي نه سگهيو
آهي خدا خير ڪري باقي ميٽنگ شروع ڪريو. ان
ميٽنگ ۾ رکو فيڊريشن جي نالي تي غور ڪيوسين
گهڻئي نالا ويچار هيٺ آيا نيٺ حيدرآباد اسٽوڊنٽس

فيڊريشن ٽالو رکيوسين جو ان وقت سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن ختم ٿي چڪي هئي ۽ ان جي اڪيلي نواب شاهه ۾ بچيل شاخ پاڻ تي نواب شاهه اسٽوڊنٽس فيڊريشن ٽالو رکيو هو. اسان اهو به فيصلو ڪيو ته اُهين جڏهن سڄي سنڌ جي شهرن ۾ جماعتون ٺهي وينديون تڏهن سڄي سنڌ ليول تي جماعت ٺاهبي. هن ميٽنگ ۾ اسماعيل آڍيجو، آصف لطيف، ٻيزن بلوچ، يونس ڪتري، لطيف سومرو، حبيب خواجه، آءٌ ۽ ڪجهه ٻيا همراهه شريڪ ٿياسين. آخر ۾ ٻي ميٽنگ لاءِ فيصلو ڪيوسين ته اها سچل ڪاليج ۾ ١٠- آڪٽوبر تي ٿيندي جنهن ۾ فيڊريشن جا عهديدار: ڪنوينر ۽ سيڪريٽري چونڊبا — انهي ميٽنگ کان پوءِ آءٌ وري ٻئي ڏينهن گرونگر هاسٽل ڏانهن ويس جتي يوسف کي هن ميٽنگ جي ڪاروائي بابت ٻڌايم ۽ کيس اطلاع ڏنم ته ١٠ – آڪٽوبر شام جو وري ميٽنگ ٿي رهي آهي پاڻ ان ۾ اچڻ جو يقين ڏيارياٿين.

ڏهين آڪٽوبر تي وري گڏياسين. ڪافي دير جي انتظار کان پوءِ همراهن کي ٻڌايم ته ”ٻيلي آءٌ ٻڌايان ٿو يوسف جي ناني جيڪا بيمار هئي سا گذاري وئي آهي، ڪلهه سڪرات جي خبر هئي“ پوءِ ڪاروائي شروع ٿي. آءٌ دل ئي دل ۾ ڊڄندو رهيس ته ڪٿي اُهين نه ٿئي جو يوسف اچي وڃي ۽ ناني مرحومه واري خبر جي ترديد ڪري مون کي شرمندو ڪري. پر شڪر

جو همراهہ نہ آيو- خير سو ان ميٽنگ ۾ يوسف کي غير حاضري ۾ ڪنوينر سون کي سيڪريٽري چونڊيو ويو. ان ميٽنگ ۾ موجود دوست رفيق ميمڻ کي چيوسين، جنهن هالا ۾ فيڊريشن ٺاهڻ جي حامي ڀري، جيڪا ڪجهہ عرصو پوءِ هالا اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي نالي سان ٺهي ۽ ڪم ڪرڻ لڳي. جنهن ۾ رفيق کان سواءِ، معين، ڪرم علي، عاقل، عبدالرزاق، مينگهومل، عزيزالله ۽ ٻيا ڪم ڪرڻ لڳا. ٦٤ع ۾ ٽي مون سائنس پڙهڻ ڇڏي ڏني. انڪري ٻاٻا سائين نارض ٿي ويا ۽ خط لکيائون تہ يا سائنس پڙهہ يا موٽي ڳوٺ اچ— ڳوٺ ٿو وڃان تہ ڪم ڪري نہ پيو سگهان، انڪري لاچار گذر سفر لاءِ نوڪري ڳولڻ شروع ڪيم، انهي ڏينهن ڏاڍا تڪليف وارا گذريا. شهر ۾ هڪڙو دوست نجم الدين ميمڻ رهندو هو. ڪڏهن ان وٽ وڃي ماني کائيندي هئي نہ تہ ڏٻل روٽي ڀڪوڙن تي گذران ڪيو هو. آخر ٽي چار مهينا رلڻ کان پوءِ واپڊا جي اڄلي واري پلننگ آفيس ۾ ڪلارڪي ملي جيڪا ساڍا پنج مهينا ڪئي ڪيم پوءِ وري والد صاحب جن راضي ٿيا تہ اها ڇڏي ڏنم. نوڪري وارن ڏينهن ۾ بہ شام جو ڪم ڪار لاءِ ڪاليجن يا هاسٽلن ڏانهن هليو ويندو هئس. وري فاطمہ جناح جي چونڊن واري موقعي تہ جلسو جلوس هوندو هو نہ صبح جو بہ آفيس مان کسڪي ويندو هوس. وري ١٩٦٥ع ۾ هندستان ۽ پاڪستان

جي جنگ ٿي. اسان اهو سمجهيو پئي ته اها اسان لاءِ
نقصانڪار آهي (جيڪو پوءِ ثابت ٿيو جو سنڌ جي لکها
ايڪڙ زمين فوجين کي ڏني ويئي ۽ هڪ ڊگهي عرصي
تائين هنگامي حالتون نافذ رهيون). پر ان بابت ڪجهه
به وڌيڪ ته نه ڪري سگهياسين. هڪڙو نوان پيو تعداد
ايترو وڏو نه هجي ۽ مٿان وري سياسي حلقن جو تعاون
گهٽ ـــ بهرحال رات جو رنگ ڏبا ۽ برشن کڻي ڀتين
تي لکڻ شروع ڪيوسين: "ڪشمير ڪشميرين جو آهي"
۽ "سيٽو سينٽو ڇڏي ڏيو." انهن ڏينهن ۾ ڪامريڊ
غلام محمد لغاري ڏس ڏنو ته مهر حسين شاهه هتي سچل
ڪاليج ۾ داخلا ورتي آهي ۽ خالد ميموريل اسڪول
۾ پڙهائي به ٿو، ان کي به چئو توهان کي هٿ وٺرائيندو.
سو ڀتين تي لکڻ واري ڪم ۾ عنايت ڪشميري،
فدا حسين، علي اڪبر بروهي، ريحان، مير ٽيپو، غلام نبي،
مهر حسين شاهه ۽ آءٌ هئاسين. يوسف شامل ٿي نه سگهيو.
ان کان ٿورا ڏينهن پوءِ هدايت ۽ نديم اختر سان
به ملاقات ٿي آهي ۽ هو ڪم ۾ شامل ٿيا. جنوري
١٩٦٦ع ۾ اعلان تاشقند ٿيو ته اسان ان جي حمايت
جو اعلان ڪيو. ساڄي ڌر وارين شاگرد جماعتن جمعيت
طلبا وغيره ۽ ڪجهه نام نهاد اسلامي قسم جي يونين
جي عهديدارن ان تي ڏاڍي هاءِ دوس مچائي پر اسين
اٽل رهياسين. طاهر رضوي (پيو طاهر حسين به هو جو
فرقه پرست ۽ ساڄي ڌر جو حامي هو) انهن ڏينهن ۾

اسان سان شامل هو. هن ڪان سٺي ڪاليج ۾ ٽيندڙ اعلان تاشقند خلاف جلسي ۾ اعلان جي حمايت ۾ ڳالهارايوسين ۽ وچارو ڏاڍو هٽ (Hoot) ٿيو. جميعت طلبا وارن نعرا لڳايا: "سرخو آهي" "روس ۽ پارٽ جو ايجنٽ آهي" سو همران تقرير پوري ڪري نہ سگهيو. ان ڪان ڪجهہ ڏينهن پوءِ اسان کي فيروز الدين منصور جو ١٩٥٣ع ۾ لکيل پمفليٽ هٿ لڳو سو پڙهي ڏاڍا متاثر ٿياسين ۽ ان جي روشني ۾ ٻهرين سٺي ني هڪ پمفليٽ ڪڍيوسين جيڪو سائيڪلو اسٽائيل ٿيل هو اهو اردو سنڌي ٻنهي ۾ هو. ان ۾ چيل هو تہ سنڌي، بلوچي، پشتو، پنجابي ۽ بنگالي قومي زبانون آهن انهن کي تسليم ڪيو وڃي ۽ سرڪاري زبانون بنايو وڃي. اردو قومي زبان ڪانهي رڳو رابطي جي زبان ٿي رهي سگهي ٿي. ان پمفليٽ جو مواد منظور ڪرڻ واري مٽينگ ۾ اسين ڪل ڇهہ ڄڻا شريڪ ٿياسون. اها ميٽنگ سنڌ يونيورسٽي جي پراڻي ڪيمپس واري ڇپر تي ٿي هئي ۽ ان ۾ ٻہ يوسف لغاري نہ آيو هو. هن ميٽنگ ۾ علي اڪبر بروهي، طاهر رضوي، عنايت ڪشميري، فداحسين غالباً مير ٿيپو ۽ آءٌ شريڪ ٿياسين. پمفليٽ تہ اڪتو ان جو اثر ٻہ چڱو ٿيو ۽ ڪجهہ قوم پرست دانشورن ان تي ڏاڍو منهن گهنجايو، ڇي هي قومي زبان وري ڇا؟ هروڀرو حڪومت کي ناراض ڇو ٿا ڪريو. بس رڳو سرڪاري ٻولي لکو اهو ڪافي آهي.

ڪجھ عرصي کان پوءِ انهيءَ ڳالھ جي ضرورت محسوس ٿي تہ ڪم ۾ وڌيڪ سرگرمي، تيزي ۽ رابطي لاءِ فيڊريشن جون باقاعدي چونڊون ڪرائجن ۽ يونين جي چونڊن ۾ بہ ڀرو ولجي. تن ڏينهن ۾ نواب شاھ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جا ٻہ دوست بہ حيدرآباد ۾ اچي داخل ٿيا هئا ۽ هاڻي هتي حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جا ڪارڪن اچي ٿيا سي هئا، منير سنڌي (هاڻي اديب) ۽ عبدالواحد اروهي (هاڻي وڪيل ۽ سياسي ڪارڪن) فيڊريشن جي ميٽنگ ڪٺي سين تہ يونين ۾ ڪهڙا اميدوار ٻيهارجن. ان ميٽنگ ۾ يوسف لغاري تہ نہ آيو باقي ٻيا ڪافي همراھ آيا سو فيصلو ڪيوسين تہ سچل ڪاليج مان مهر حسين شاھ، سنڌ لا ڪاليج مان عبدالواحد اروهي ۽ شفيق پراچہ، سٽي ڪاليج مان عنايت ڪشميري کي ٻيهارجي. يونيورسٽي لاءِ اتان جو ڪو دوست موجود نہ هئڻ سبب يوسف لغاري تي اهو ڇڏيوسين تہ هو فيصلو ڪري. پوءِ يوسف واڻ ٻيٺو. خير ان بعد وري فيڊريشن جي ميٽنگ رکي سين پر اها گرونگر هاسٽل ۾ رکي ويئي تہ جيئن يوسف بہ شريڪ ٿئي. اتي هن ڳالھ تي ويچار ڪيوسين تہ هاڻي فيڊريشن جو ساليانو اجلاس سڏائجي. فيڊريشن جي اها پهرين ميٽنگ هئي جنهن ۾ اسان جو ڪنوينر يوسف لغاري شريڪ ٿيو هو. هن ميٽنگ ۾ ساليانی اجلاس جي صدارت لاءِ عنايت ڪشميري پنهنجي صاحب جو نالو تجويز

ڪيو جيڪو تازو وزارت تان لٿو هو ۽ معتوب هو (اها بي ڳالهه آهي ته تجويز پيش ڪرڻ لاءِ عنايت ڪشميري ۽ منظور ڪرڻ لاءِ اسين سڀ اڄ تائين شرمسار آهيون.) ٺالو منظور ٿيو. ته آءٌ ۽ مهر حسين شاهه ڪراچي وڃي پني سان ملياسين جتي ڀريائين ته چيائين: "ميان توهان کي حڪومت ڏاڍو تنگ ڪندي ان ڪري سوچيو." اسان ورائيس ته اسين سوچي آيا آهيون، ته وري چيائين: "وزير هوس تڏهن ملو ها ته، توهان کي ڪو فائدو به پهچائي سگهجي ها هاڻي آءٌ ڇا ٿو ڪري سگهان!!" اسان چيس اڳي توهان وزير هئا، ايوب خان جي وزير اسان ملڻ اسان لاءِ شرم جهڙي ڳالهه هئي هاڻي توهان هن کان الڳ آهيو تڏهن ته، آيا آهيون. خير سو ڊسمبر جي ١٣- تاريخ مقرر ڪئيسين. واپس اچي ميٽنگ ڪئي سين ميٽنگ سچل ڪاليج ۾ ٿي ان ڪري يوسف لغاري شريڪ ٿي نه سگهيو. پر تيستائين سچل ڪامرس ڪاليج جو سڪندر علي خواجه فيڊريشن ۾ شريڪ ٿي چڪو هو اهو ئي هو (هو سندس ڪاليج يونين جو نائب صدر هو) ميٽنگ ۾ ساليالي اجلاس لاءِ بندوبست ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ۽ پيو فيصلو ڪيوسين ته وائيس چانسيلر کي (ان وقت حسن علي عبدالرحمان هو) سندس اختيارن کي نظر ۾ رکي مطالبن جو ميمورانڊم پيش ڪريون. جيڪو نائب ۽ سائيڪلو اسٽائيل ڪرائي

٢٢- نومبر تي پيش ڪيوسين. ان ۾ ١٥ مطالبا ڏنل هئا، جن مان ٽي مکيه هيٺ هئا:

١- هر سال ونجڻندڙ داخلا تي بند ڪرائي وڃي.

٢- ايم. اي ۾ مادري زبان ۾ جواب لکڻ جي اجازت ڏني وڃي.

٣- شاگرد يونينن تي مڙهيل آمرانه آئين (جيڪو پاڻ ئي مڙهيو هئائين) ختم ڪيو وڃي ۽ يونينن کي پنهنجو آئين پاڻ ٺاهڻ جو اختيار ڏنو وڃي.

محترم حسن علي عبدالرحمان انهي مطالبا مڃڻ کان انڪار ڪيو.

اسين ساليانيءَ اجلاس جي تيارين ۾ رڌل هئڻ سبب ڪاليجن ۾ اليڪشن ورڪ وغيره نه پيا ڪري سگهون ۽ ان وچ ۾ سچل ڪاليج مان مهر حسين شاهه بنا مقابلي چونڊجي آيو. لا ڪاليج مان عبدالواحد اروڙ ۽ چونڊجي ويو باقي وڃي بس همراه بچيا هئا: يوسف لغاري ۽ عنايت ڪشميري — اتي مقامي يونٽ جا ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون الڳ ورڪ ڪندا رهيا پر اسين پاڻ ايترو ڪيئو نه وڃي سگهياسين. آءٌ ۽ ڪل ٽي چار دفعا يونيورسٽي يا سٽي ڪاليج ويس، ۽ يوسف لغاري مون کي چيو ته "مون کي رکو ساليانيءَ اجلاس جا دعوتناما چڱا خاصا ڏيو، ورڪ پاڻهي ان مان ٿي ويندو. مالي مدد ڪرڻ اسان جي حيثيت کان مٿي جي ڳالهه هئي. خير سو

اجلاس لاءِ چندو وغيره گڏ ڪيوسين ان ۾ علي اڪبر اروڙي، عنايت، فدا حسين، عبدالحئي پليجو ۽ ريحان سٺي همت ڪئي ۽ اسين ڏيڍ هزار کن روپيا گڏ ڪري وياسين. اجلاس جا دعوت ناما ڪل هزار کن ڇپيا هئا. سيني چندو ڏيندڙن، وڪيلن، اديبن ۽ شاگرد يونين جي عهديدارن کي ڪارڊ ڏنا هئا، سو وٺ وٺان ٿي ويئي باقي وچي مون وٽ ڪارڊ سٺ کن بچيا. همراه ڀ ڪجهه رهيل هئا، ته سڄو يوسف به اچي نڪتو چيائين ته سو ڪارڊ ڏي. هاڻي اهي ڪٿان اچن؟ سو همراه ڪاوڙجي نڪتو. جئي اس نڪو ٿو ته يونيورسٽي جي اليڪشن وڙهان، نڪو فيڊريشن سان فيڊريشن سان تعلق آهي ۽ هليو ٿو وڃان ميرپورخاص. اسرـــ پويان لڳو سانس ڪراچي هوٽل تي وڃي ورتومانس ان ۾ ويهاري ٤٠ کن ڪارڊ ڏنئي ۾ رچايـم تڏهن وڃي همراه ڪجهه ٺڏو ٿيو. پنسا باقي ٿـورا بچيا هئا سو سپاسنامون جو مون کي پڙهڻو هو ان جو ڪاپيون ته ٺ ٺهرائي سگهياسين پر ڪنوينر جي رپورٽ ڇپرائي سين جا يوسف کي پڙهڻي هئي. ١١- ڊسمبر تي ميررسول بخش خان (جنهن صاحب پنهنجي جي ترسڻ جو بندوبست ڪيو هو) جو نياپو مليو جي بابا هيڏو ماڻهو پيو اچي اسٽيشن تي استقبال ته ڪريو. اسين اڳي ئي رڌلـــ پئي کي گهرائي پئي سوچيوسين ته ون يونٽ بابت ته ڳالهايائين ته اسان جو ته پڳهر ڀ ڀائي ۾ ويو سو ڏچي

۾ اچي وياسين.

خير مير صاحب پنهنجي خرچ تي استقبال جا پوسٽر ڇپرايا. گاڏيءَ تي الاهي ماڻهو ويا. اسان پنهنجي طرفان ان ڪم تي عبدالحئي ڀليجي کي لڳايو هوسين. اُنَ ون لياقت ميڊيڪل ڪاليج (L. M. C) ويس ۾ ڪامل راڄپر کي چيم ته، پسون ڪٿي اچي استقبال ڪجو. ڪامل اهو ٻڌي مون ڏانهن ڏٺو ته اچي ڳل ۾ چنڊڪياسين. اسان ٻنهي کي اهو وقت ياد آيو جڏهن پڻو وزير هو، ڪامل ان جو استقبال ڪرڻ لاءِ اسٽيشن تي پسون ولي آيو هو ۽ اسان اتي ”ون يونٽ ٽوڙيو“ جا نعرا هنيا هئا. جنهن تي پڻو ته ناراض ٿيو هو پر ڪامل ۽ ڏاڍو ڪاوڙيو هو. اسان کي اهو ۽ خار هو ڪجهه ڏينهن اڳ محترمه جناح جا ان وقت جمهوريت جي علامت (Symbol) بڻجي ويئي هئي آن جي خلاف پڻي صاحب نهايت ئي ادبي وار و بيان ڏنو هو. ان ڪري ڪامل جي ڪاوڙجڻ جي باوجود اسان نعرا بند نه ڪيا. اهو جيئن پڻي ياد آيو تيئن ٻئي کلياسين. پوءِ آفندي چيو مانس: ”پرواه نه ڪر وقت وڏو حرامي جانور آهي. تون آهين هڪ فرد سان ٻڌل، اسين آهيون منزل سان ٻڌل سو ائين وري ڀي پيو ٿيندو ۽ ٿيا ڪنداسين.“

خير سو استقبال ۽ ٿيو. شام جو اجلاس ۾ تمام وڏو ميڙاڪو ٿي ويو دعوت ناما ڏنا هئاسين، هڪ

هزار ۽ ماڻهو گهٽ ۾ گهٽ چار پنج هزار آيا هئا، آئي مون آئي سپاسنامو پڙهيو، جنهن ۾ لکيو هيو ته هاڻي پوڙهن درپارين جي جماعت مسلم ليگ کي ڇڏ ۽ اچي ون يونٽ جي خلاف تحريڪ هلائي ته اسين سڀ تنهنجي پٺيان آهيون. ۽ ان سان گڏ سنڌي زبان کي قومي زبان تسليم ڪرائڻ لاءِ به ساٿ ڏيو، وري يوسف لغاري آئي ڪنوينرس رپورٽ پڙهي جنهن ۾ فيڊريشن جي ماضي جي سرگرمين جو تفصيلوار ذڪر ڪيل هو. يوسف صبح جو ني ان جي ڏکي هجڻ جي شڪايت ڪئي هئي سو ڇپا ڪيائين جو پهريان ٻه صفحا پڙهي وري آخري صفحو پڙهي جند ڇڏايائين. (ان تي جلسي کان پوءِ اسين پاڻ ۾ ڪچهري ٽهڪا به پياسين.) پنو صاحب ته خير سڄي سپاسنامي کان لنوائي ويو ۽ وچي اسرائيل ۽ هندستان تي پيو.

هاسچ اهو ته نيو شام جو، صبح جـو فيڊريشن جو ڪائونسل اجلاس هو جنهن ۾ عهديدارن جي چونڊ هئي. ڏوري گهڻي ڪوشش کان پوءِ پيا تــ سڀ بنا مقابلي چونڊيا ويا مون کي جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو پر صدر جي عهدي تي ٽي چار همراه اميدوار ٿي بيٺا ڪو هٽ تان نــ پيو لهي. آخر مون اٿي يوسف لغاري جو نالو پيش ڪيو ۽ چيم ته بابا اسين ته هن کي ٿا سپورٽ ڪريون باقي اوهان جي مرضي — هو سابق ڪنوينر به هو انهيءَ ڏاڍ تي سڀني اميدوارن

ڪان هٿ ڪڍايوسين ۽ همراه صدر چونڊجي ويو.
پنجن ستن ڏينهن ۾ ئي شاگرد يونينن جون چونڊون مڪمل ٿي ويون جن ۾ يونيورسٽي مان ته، ڪٽيوسين پر سڀني ڪاليج مان ٻري طرح هارايوسين. ڪجهه ڏينهن رکي وري فيڊريشن جي ميٽنگ گرونگر هاسٽل ۾ رکي سين. ان ۾ بنيادي تجويز اهائي هئي ته، ڪا تحريڪ هلائجي ڪجهه، مسئلا زير غور آيا. انهن تي بحث مباحثو ٿيو ۽ هڪراءِ ٿياسين ته غلام قادر پليجي (هو زرعي ڪاليج جو شاگرد هو) تجويز ڏني ته، سنڌي زبان کي قومي زبان تسليم ڪرائڻ وارو مطالبو به رکجي. اسان ان ڳالهه جي مخالفت ڪئي سين - مون چيو ته، تحريڪ يونيورسٽي مان شروع ڪريون ته ٺيڪ آهي، ٻي صورت ۾ ٻيا مطالبا هلڻ ڏيون ٻين ڪاليجن ۾ ڪجهه ٿي وڃي ۽ پوءِ جڏهين يونيورسٽي ان ۾ شامل ٿئي تڏهن اهو مطالبو رکون. نيٺ پنجن مطالبن جي منظوري ڏني ويئي.

١- داخلا في ڪاليج ۾ يا يونيورسٽي ۾ صرف هڪ دفعو ورتي وڃي.

٢- ايم اي ۾ سنڌي ۽ اردو ۾ جواب ڏيڻ جي اجازت ڏني وڃي.

٣- ٤٥ سيڪڙي تي سيڪنڊ ڊويزن ڏني وڃي.

٤- شاگرد يونينن کي پنهنجو آئين پاڻ ٺاهڻ جو اختيار ڏنو وڃي.

باقي هڪ مطالبو هن وقت ياد اچي ٿو. سگهيو ٿو ته اهو ٿورن ٿو. بي شمار مسئلن تي پمفليٽ ڪڍندا هئاسين. نوان پمفليٽ ڇپائڻ لاءِ پئسا نه هجڻ ڪري انهن جي قيمت رکي وڪڻندا هئاسين، جيئن اهو سلسلو اڳتي هلي سگهي. قيمت تمام ٿوري رکي هئي. ڏهه پئسا يا هڪ آنو وغيره. اهو طريقو ايترو هليو جو گورنمنٽ ڪاليج ۾ جڏهن هڪ پمفليٽ تي بندش پئي تڏهن چوڪرن اچي ورايو جي ميان هو تو وارو ڏهين پئسي وارو پمفليٽ ته غير قانوني ٿي ويو. انهن مان ته ڪي ٽوڪون به ڪندا هئا ته "ون يونٽ جو ايترو سور اٿو ته ڏهه پئسا ڇو ٿا وٺو؟"

هڪ دفعي شايد ١٩٦٦ع ۾ يونيورسٽي ۾ ڊبيٽ تي ڳالهائڻ ويس. اچا اسٽيج تي چڙهيس ته، پنڊال مان ڪنهن نعرو لڳايو: "شاگردن جا مسئلا آني آني." پوءِ ته ٽيس ۽ ڳالهايم پوءِ به. ڳالهائي هيٺ لٿس ته شريف ميمڻ چرچو ڪيو: ميان ڊبيٽ تي ڳالهائڻ آيو هئين يا ون يونٽ خلاف تقرير ڪرڻ." هاڻي ته ڏاڍا ٿي ويا آهيون ۽ ان وقت هن قسم جي ٽوڪن يا چرچن تي ڏاڍو ڏک ٿيندو هو. خير سو ڳالهه ٿي ڪيم ته انهن پنجن مطالبن تي سچل ڪاليج ۾ ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪرايو سين. يوسف ڪي چيو هوسين ۽ هو ڪنهن سبب ڪري نه اچي سگهيو. ٻئي ڏينهن وري ان تي آتان جلوس ڪڍي مسلم ڪاليج مان

ٿيندا سڀئي ڪاليج وياسين اتي يوسف به اچي پهتو هن تقرير ڪئي ۽ چيو ته اسين اوهان سان گڏ آهيون. ٽئين يا چوٿين ڏينهن اسان جا ٻه مطالبا تسليم ٿي ويا. هڪ داخلا فيءِ هر سال وڌڻ جي ڳالهه ڪرڻ وارو ٻيو ٤٥ سيڪڙي تي سيڪنڊ ڪلاس ڏيڻ وارو. باقي مطالبا تسليم نه ٿيا ۽ اهو گوڙ ختم ٿي ويو. ان سان حيدرآباد جي شاگردن کي ٿورو ٿورو پنهنجي طاقت جو اندازو ٿي ويو ۽ ان سان گڏوگڏ هاڻي اندازو ٿي ويو ته شاگردن ۾ ڪجهه بي چيني آهي، جيڪا تحريڪ جو روپ وٺي سگهي ٿي. هن دور ۾ تعليم جو دائرو به ڪجهه وسيع ٿي ويو هو، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ پڙهندڙ شاگردن ۾ چڱي خاصي حصي کي پنهنجو مستقبل غير يقيني نظر اچي رهيو هو. اهو وقت غالباً جنوري جي وچ ڌاري جو هو.

ان کان پوءِ يونين جي اماڻندن جون ميٽنگون وغيره ٿينديون رهيون. پر ٻي ڪا خاص ذڪر جوڳي ڳالهه نه ٿي.

انهي وچ ۾ دادو ۾ اعجاز قريشي، صلاح الدين پنهور، منوهر لعل، حئي قريشي ۽ ٻين دوستن گڏجي دادو اسٽوڊنٽس فيڊريشن به ٺاهي ورتي ۽ انهن جي چوڻ تي آئون اتي وڃي ٻه ميٽنگون به ڪري آيس. ۽ ڪجهه دوستن سان مليس جي اتي جي دوستن جي همت افزائي ڪرڻ ۽ اسان جي معاملي کي دلچسپي سان ڏسي

رهيا هئا. انهن سڄڻ ۾ شوڪت سنڌي، سائين تاج صحرائي، حيات خان ۽ جوڻيجو صاحب شامل هئا.

هالا ۾ ۽ وچي ميٽنگون ڪري ايندو هئس، اتي به همراه ڪافي گرم هئا. تن ڏينهن ۾ اسان ڪارڪنن جي ڪورس ۽ پڙهائي طور مقالن کي گڏجي پڙهڻ (Collective Study) انهن تي بحث ڪرڻ کان سواءِ محترم جي ايم سيد جا بندش پيل ڪتاب ۾ اسٽالن جو ڪتاب "قوم ۽ قوميت" رکيو هوسين.

فبروري جو سڄو مهينو بيانن جي ڏي وٺ ۾ گذريو. ڪمشنر مسرور ۽ سنڌ جي چانڊين جي وٺ وٺان تي يونيورسٽي جي تعميرات ۾ پئسا کاڌا ويا آهن ۽ حسن علي عبدالرحمان تعصبي ماڻهو آهي سو کيس بدلي ڪيو وڃي. اسان جي دوستن جا بيان ته اهو سڀ ڪجهه غلط آهي، ان ڪري حسن علي جي بدلي نه ٿيڻ گهرجي. حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي طرفان چونڊيل سيني يونين عهديدارن جن ۾ خواجه مهرشاهه ۽ يوسف شامل هو ۽ پين مسعود نوراني مجيب پيرزادو شامل هئا اهو بيان ڪڍيو ته حسن علي کي بدلي نه ڪيو وڃي. دوستن مون کي ۽ چيو ته تون به صحيح ڪر، مون چيو: هڪ ته آئون ڪنهن يونين جو عهديدار نه آهيان ۽ فيڊريشن جي يونين وارن دوستن جون صحيحون ڪافي آهن، ٻيو ته بدلي کان وڌيڪ نوڪر شاهي جي تعليمي ادارن ۾ مداخلت واري پهلوءَ

ٿي زور ڏيو ته آئون صحيح ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. نه ته به ڳڌ ته آهيان ۽ صحيح ضروري نٿو سمجهان.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ سڀني ڪاليجن جي عهديدارن جي ميٽنگ ٿي. انٽر ڪاليجيٽ باڊي جون چونڊون ٿيون هيون. ان ۾ ٻه حصا شاگرد عهديدار سنڌي هئا ۽ ٽيون حصو اردو ڳالهائيندڙ هئا. پاڻ وارن همراهن فيصلو ڪيو ته سڀ عهديدار سنڌي کڻبا. هوڏانهن اردو وارن مطالبو ڪيو ته اسان جو گهٽ ۾ گهٽ هڪ عهديدار کڻو پوءِ ڀل اهو خزانچي، جوائنٽ سيڪريٽري هجي، سوشل سيڪريٽري هجي، نه ته اسين الڳ مهاجر انٽر ڪاليجيٽ باڊي ٺاهينداسين. مون پنهنجن دوستن کي چيو ته ڪو، هڪڙو غير اهم عهدو کڻي ڏيو نه ته هو الڳ ٿيندا جنهن جي نتيجي ۾ شاگرد اتحاد ٽٽندو، تحريڪ جا هروڀرو گهڻا دشمن پيدا ٿيندا ۽ تحريڪ جو دائرو محدود ٿيندو ۽ انهن کي هروڀرو ٻلسٽي ۽ ملندي ۾ يارن نه مڃيو ۽ ٻه الڳ باڊيون ٺهيون.

فيبروري جي آخري هفتي ۾ غالباً ٢٦ يا ٢٧ تاريخ هئي، خبر آئي ته حسن علي بدلي ٿي ويو. ڏاڍو ناڪ ڦهليو. ٢٨ تاريخ رات جو يونيورسٽي هاسٽل ۾ ميٽنگ ٿي. مون يوسف سان ڳالهايو ته هن ۾ ون يونٽ ۽ قومي زبان جا مسئلا کڻو ته ٺيڪ آهي، نه ته نڪو تحريڪ سڄي سنڌ ۾ ڦهلجندي نڪو سڄي سنڌ سان همدرديون حاصل ڪري سگهندي. يوسف ان کان انڪار

ڪيو، ته آئون احتجاج طور نه رڳو ان ۾ شريڪ ٿي،
ٻيس پر سڄي ٻارهين تاريخ آئون ماٺ رهيس. مون کي
پنهنجي طور ائين ٿي لڳو ته، جڻ مجيب پيرزادي،
مسعود نوراني، يوسف لغاري ۽ مون فيبروري جي ٽئين
هفتي ۾ آستان ڪافي هائوس ۾ ويهي چئني هڪ ٻئي
مٿان هٿ رکي جيڪو واعدو ڪيو هوسين ته ”ون يونٽ
ٽٽڻ تائين گڏ جيئنداسين گڏ مرنداسين“ تنهن ۾ شايد
رولو پئجي ويو هو. آخر ٻي تاريخ صبح جو علي اڪبر
ارڙهي جيڪو فيڊريشن جو نائب صدر هو ۽ هن
معاملي ۾ پيش پيش هو، عنايت، مير ٿيٻو، هدايت
۽ مون ڪينٽين کان ٻاهر هنگامي ميٽنگ ڪئي ۽
سوچيوسين ته دوستن سان احتجاج جو اهو طريقو غلط
آهي سو شريڪ ٿجي ۽ پنهنجو نقطه نظر رکندو رهجي.
ان جي پيش نظر ٻين دوستن کي به چيوسين ۽ جلوس
۾ گڏ هلياسين جيڪو پنجن سون تي مشتمل هو. اڳئين
ٻسن ۾ يوسف لغاري هو، ٻيءَ ۾ مجيب پيرزادو هو،
شايد ٽيئن ۾ نوازعلي ٻيٽو ۽ مسعود نوراني هئا. چوٿين
۾ علي اڪبر ارڙهي ۽ آئون هياسين ۽ پنجين اس
شڪور دائود پوٽي جي اڳواڻي ۾ هئي. جلوس جڏهن
ڪمشنر آفيس ڏانهن هلڻ لاءِ تيار ٿيو ته اسان واري
ٻس ۾ نعرا لڳا: ”ٽوڙينداسين ٽوڙينداسين ون يونٽ
کي ٽوڙينداسين“ ۽ ”سنڌي زبان قومي زبان“ ان تي
اڳيان کان يوسف ۽ مسعود لهي آيا. يار ڏاڍي ڪاوڙ

۾ هئا. اچڻ شرط يوسف چيو: ”ميان ون يونٽ خلاف نعرا لڳا ته تنهنجو مٿو ڦاڙيندس“ ان تي ٻروهي لهي آيو ڪاوڙ مان ڳاڙهو ٿي چيائين ”ڪير آهي جو ساڳي تي آڱر کڻندو؟ اسان ان جو مٿو ڦاڙينداسين تيستائين شڪور دائود پوٽو ڪجهه همراهن سان لهي آيو ۽ اچي وچ ۾ پيو. پاڻ موصوف پنهنجي عمر، خاص ڪري ڏاڙهي سبب اسان سڀني تي بزرگي ڀلائيندو هو سو ماٺ ڪري، سڀ وڃي پنهنجي پنهنجي بسن ۾ چڙهياسين.

ڪمشنر آفيس جو چڪر ڏيئي موٽي آياسين. ٻئي ڏينهن وري ڪمشنر آفيس وياسين ته ڏاڍي پوليس هئي ڊپٽي ڪمشنر سان ٻروهي جو جهيڙو ٿي پيو. هن چيو هليا وڃو نه ته گولي هلائيندس. اتي ٻروهي علي اڪبر سچرجي کٽي ڳچي مان جهليس چي ”ماڪا...... چلائو گولي“ ــــ ڊي-سي پاڻ ڇڏائي کسڪي ويو. ايتري ۾ ڪنهن ڇوڪري (الائي ڪنهن جي چوڻ تي) هڪ بس تي چڙهي نعرو هنيو ”صدر ايوب زنده باد“ وري چيائين صدر ايوب پر هيٺان رڳو ڪنهن هڪ جو آواز اڀريو ”زنده باد“ سون وڃي يوسف کي جهليو ته اهو ڇا آهي؟“ هن چيو الائي پر ڇگو پيو ڪري ايوب خان کي خبر پوندي ته اسين سنڌي شاگرد سندس خلاف نه پر رڳو هڪ مسرور جي خلاف آهيون ته هو هن جي بدلي به ڪندو ۽ اسان تي ڪو ايڪشن نه

ڳنڍندو- مون ڇيومانس پليل آهين- پر اسين ٺهي نه سگهياسين. بهرحال اتان موٽي آياسين، نعرا ميڙنگون وٽ وٺان رهيو. ٻئي ڏينهن لاءِ اسان جلوس ۾ ڪپڙي جو پوتو ٺاهي ان کي ساڙڻ جو پروگرام ٺاهيو. طئي ٿيو ته هاسٽل وارا صبح واري جلوس کان پوءِ وري شام واري ۾ ايندا ۽ شهر وارا پوتي سميت سندن انتظار شهر ۾ ڪنداسين—

۴- مارچ

ٻئي ڏينهن ۴ مارچ هئي، اسان جا ته اهي منصوبا هئا پر حڪومت جا...... خبر وٺي جون خبرون ته پانڌيڙا پيا ڏين آءٌ ڪجهه احوال ان جو به ڏيندس.

۴ مارچ تي شام جو وقت اڃا پنجن ڪان مٿي ٿين لڳو، پر اسان جا هاسٽل وارا ساٿي اڃا ا. پهتا. اسين اولڊ ڪيمپس ۾ مسرور جو پوتو سائيڪلن جي اسٽينڊ واري وڻ ۾ ٽنگيو بيٺا هئاسون. سڀ نوجوان، ٻي اڪرا، ڪل پوڪ ۾ لڳا پيا هئاسين. دير ٿي ته پريشان ٿين جي پدران اڃي ٻي وندر ۾ لڳاسين. ڪنهن همراه صلاح ڏني ته انهي مسرور سان دل وندرايو، سو ان سان حرڪتن ڪرڻ جا قاعدا قانون ٺاهياسين. ان ۾ ٽڪ بجو، لڪڻ ۽ ٻيون حرڪتون ۽ انهن جون فيون- سامهون ايس پي آفيس سان ڪجهه آفيسر قسم جي جانورن شوڪي پئي نهاريو ته به اسان لفٽ نه ڏنيسين.

اسان کي صورتحال جي سنگينيءَ جو ڪو احساس ڪونہ هو. اسان پئي سمجهيو تہ هو ٻوٽي جي بي عزتيءَ تي ٻيا پڇن ۾ پڇڙن. ڪجهہ يارن تہ انهن جو ٻچڻ سان پئي آذرپاءُ ڪيو. ان مهل اسان مان ڪنهن جي وهم گمان ۾ بہ ڪونہ هو تہ ڪو ڄامشوري جي رستي تي اسانجن سنگتين سان ڪو ويل وهي رهيو هوندو.
"پيٽر آءٌ پلياس، نہ تہ مڪ سمهڻ ڇا لڳي؟!"

ٿوري دير کان پوءِ اسڪوٽر تي هڪڙي همراهہ اچي ٻڌاءُ ڪيو، ٻڌايائين تہ هيٺ پوليس همراهن کي رستي تي ورائي ويئي. ڪا خبر ڪانهي تہ ڪيترا شهيد ٿيا، ڪيترن جا مٿا ڦٽا ۽ گرفتارين جو تہ ڪو ڪاٿو ئي ڪونهي، اسين سڀ پاهہ ۾ اتان نڪتاسين، سنڌ لا ڪاليج بند ڪرايوسين، اتان سچل ڪاليج، سو بند ڪرائي، اتان مسلم ڪاليج اهو بند ڪرائي پوءِ واپس يونيورسٽيءَ ڏانهن موٽڻ لڳاسين. مون رکو سچل ڪاليج ۾ تقرير ڪئي. مسلم ڪاليج ۾ رکو مسعود نوراني تقرير ڪئي ـــ موٽندي مسلم ڪاليج جي دروازي تي اپئل بس کي ڇوڪرن پٿر هنيا ۽ شيشا ڀڳا. اتان اڳتي ايندي وري ڪجهہ همراهن ريڊيو جي عمارت تي پٿر وسايا، تاڃو پوليس اچي هٽايون ـــ اتان گهمي ڦري اچي يونيورسٽي پهتاسين. ٻوتو اچا ٽنگيو پيو هو، اهو وڻ تان لاهي، يونيورسٽي ۾ ايس پي آفيس جي وچ روڊ تي ان کي باهہ ڏنيسين. نعرا

هنياسين ڪجهه دوستن ڪاوڙ وچان ان سڙندڙ ٻوٽي کي لتون ۽ هڻيون. اتان واندا ٿي اچي چوڪرين واري ڇپر تي ويٺاسين. ميٽنگ ڪئيسين ۽ ان ۾ ايڪشن ڪاميٽيون ٺاهيوسين.

٥ تاريخ صبح جو ڪاليج وغيره بند ڪرائي اولڊ ڪئمپس ۾ ويهي ايڪشن ڪاميٽي جي ميٽنگ ڪئي سين. جنهن ۾ ٻه مکيه مسئلا هئا، هڪ اهو ته وزيرن سان ڳالهه ٻولهه جو ۽ ٻيو اهو ته ڪهڙو عمل ڪريون؟ وزيرن سان گفتگو بابت طئي ٿيو ته اها زاهد، منور، مسعود ۽ ٻيا دوست ڪندا. مون ۽ ڪجهه ٻين دوستن اسان واري ڪم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ان جا اسان ٻه حصا ڪيا، هڪ ته پمفليٽ ڪڍون، ٻيو اهو ته ڀتين تي نعرا لکون. پمفليٽ لاءِ همراه لکي رات جو شروع ٿي ويا. انهن ۾ لال قادر، عمر ٻٽي، احمد شاه بخاري، ستار بارڪزئي، نظاماڻي ۽ ڪجهه ٻيا همراه شامل هئا. مون يارن کي چيو ته مشين ڪٿي يونيورسٽي جي ڀتين ۾ امي لائبرري جي ڀرسان ڪٿي ڪريو پر يارن نه مڃيو. مون چيو هن سائيڪلو اسٽائيل مشين جي چڪا چڪ ايس بي آفيس ۾ پڌي هوندي ڇاڪاڻ ته يونين آفيس بلڪل ايس بي آفيس جي ويجهو آهي. ته ڪنهن يار چيو ڀلا ڊڄون ٿا ڇا؟ پوليس ٿوريئي يونيورسٽي جي اندر ايندي. خير مون کي ته وري ڀتين تي لکڻ وارو ڪم هو سو مان اتان نڪري ويس ۽ وڃي مسلم

ڪالج هاسٽل ۾هئس جتي عبدالحئي پليجو، عبدالرزاق سومرو، عنايت ڪشميري، هدايت، مير ٿيٻو ۽ ڪجهه ٻيا دوست انتظار ڪري رهيا هئا. اتي رنگ ڳاري ڇهه ست ڊالڊا وارا دٻا پرياسين ڪجهه برش ڪنياسين ۽ ڪجهه يارن ڪپڙن جا ٽڪر ڪنيا، ته انهيءَ سان لکنداسين ۽ اسان ٻن ٻن جا گروپ ٺاهيا. ٻيا ته سڀ خير سان موٽي آياسين. رڳو هدايت ۽ عنايت نه موٽيا. انهن جي حصي ۾ تلڪ چاڙهي وارو حصو آيو هو. همراهن لکيو پئي ته پوليس اچي ۾هتي، سو وارن سان جهلي کهلي مار ڏيئي گاڏي ۾ کڻي وڃي مارڪيٽ ٿاڻي جي لاڪپ ۾ ڇڏيو، اتي همراهه ٻه داخلا ڏڪيا پيا هئا تان جو هفتو ڪن پوءِ حفيظ قريشي صاحب اوچتو اتي ويو تنهن وڃي ڇڏاين. اسان لکڻ لاءِ ڪل چار نعرا طئي ڪيا هئاسين. (١) ون يونٽ ٽوڙيو- (٢) سنڌي زبان قومي زبان- (٣) حسن علي کي واپس آڻيو- (٤) مسرور ڪتو هاءِ هاءِ (ڪتن کان معذرت سان).

خير سو پئي ڏينهن صبح جو آءٌ مسلم هاسٽل مان نڪري يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس ويس ته ڏسان پمفليٽ جو چا حال آهي. اتي ته ڪاري وارا ڪڪ هئا، رڳو رينجرز جا سپاهي بيٺا هئا. اتان موٽي پاسي ۾ شهباز هوٽل ۾ اچي نيرن ڪرڻ ويٺس جو هاسٽل ۾ دير سان سمهڻ ڪري دير سان اٿيو هوس ته ٻنا چانهه پاڻي

يونيورسٽيءَ پهتو هوس. ڏيرن ڪري لاٿم ۽ چانهه پيئي ويٺم ته، پنج ڇهه پوليس وارا، هڪ صوبيدار ۽ هڪ سي آءِ ڊي وارو پاسي واري ٽيبل تي اچي ويٺا. ڪجهه چرڪيس ته، سهي پر آرام سان چانهه پيئندو رهيس. چانهه پي ورتم ته، همراه اٿي آيا، جي هل ايس پي صاحب پيو سڏي ڪو ڪم آهي. اهو نه ٿي سمجهي ويس ته ايس پي کي ڪا ڳالهه بندي ته ڪرڻي ڪانهي سو ڪهڙي ڳالهه پڇندا. سو چيو مان ته هوٽل جو بل ڏيو ته هلون– صوبيدار چيو تو ڏيرن ڪئي آهي ترن ڏي، مون چيومانس پوءِ ٿي ويٺو آهيان اٿندس ۽ پنهنجي مرضي سان. آخر ڪجهه ريڙهه پيڙهه کان پوءِ صوبيدار بل ڏنو جو ڪل ١٤ آنا هو. اتان نڪري ايس پي آفيس ڏي وٺي ويا ۽ سي آءِ ڊي جي انسپيڪٽر جي ڪمري ۾ ويهارياؤن جيڪو مسجد سان لڳو لڳ آهي. اتي ڏاڍو ڀوڪ ٿيو. ڏسان ته مون کان اڳ اتي هڪ شاگرد قسم جو همراه ويٺو آهي. چيائين "ادا اوهين ڇو اچي ويا؟" نه سڃاڻ جي ڪري مون کي مٿس ڏاڍي باهه لڳي. مون سمجهيو هي ڪو سرڪار جو ماڻهو آهي جو شاگردن ۾ ڪم ٿو ڪري، سو منهن ۾ ڪهنڊ وجهي چيومانس "توکي ڇا هي؟" ويچارو ماٺ ٿي ويو. وري گولڊ ليف جو پاڪيٽ ڪڍي سگريٽ اچ لاءِ مون ڏي وڌايائين "ادا سگريٽ پيو" مون وري ڪاوڙ مان ڏانهنس نهاريو، ۽ چيم "نه ادا ڪانهي ضرورت"

همراه وري به مات، ڪجهه دير ڪان پوءِ ڊي ايس پي
آيو. ان اچي مون کان پورو پتو لڳايو ته ڪنهن جو
پٽ آهين؟ ڇا پيو پڙهين وغيره. ان کان پوءِ وري
ان همراه ڏانهن متوجه ٿي چيائين، "ها مسٽر يوسف
ٽالپر تنهنجي پيءُ جو نالو ڇا هي؟ ۽ ساڳي مون واري
ڪاغذ تي لکڻ لاءِ قلم کنيائين. مون کان چرڪ نڪري
ويو. "اڙي تون به شاگرد آهين ۽ پڪڙجي آيو آهين؟!!"
هائو ادا تون نه ساڳئين وقت پيو وڃي. آئون پنهنجي
پهرين روش تي ڏاڍو شرمندو ٿيس ۽ چيومانس "يار
معاف ڪجان مون سمجهيو تون هنن جو ماڻهو آهين
هاڻي سگريٽ ڪڍ ته پيئي ڏسون" يوسف (ٽالپر)
سگريٽ ڪڍيو، ۽ پئي سگريٽ پيڻ لڳاسين. هاڻي
پهريون دفعو گرفتاري جي باوجود پوريت گهٽجي وئي.
منهنجي کيسي ۾ سائيڪلو اسٽائيل واري پمفليٽ جي
رف ڪاپي پيئي هئي هاڻي ان کي ڪيئن لڪال
ڪجي سو آئون سري انسپيڪٽر جي سامهون واري
ٽيبل تي ڪرسي ويجهي ڪري ويٺس آهستي آهستي
کيسي مان پمفليٽ ڪڍي ننڍا ننڍا ٽڪر ڪندو ويس،
هيٺ ردي واري ٽوڪري ۾ وجهندو ويس. ڦاڙي لاءِ
ته وري خيال آيو ته اچا ۽ اهو هنن کي هٿ لڳي
سگهي ٿو سو يوسف کان سگريٽ گهريم، هن سگريٽ
ڏيئي تيلي اڳتي وڌائي ته اها هٿ ۾ وٺي سگريٽ
دکائي پرزن تيلي ڪٽي ان ٽوڪري ۾ وڌم. منهن پن

۾ ان کي ٻاهر ليڪي ويٺي ڪرسي پوئتي ڪري ٻاهر
وسائڻ جي ناڪام نهاد ڪوشش ڪيم نانجو ڪاغذ سڙي
رک ٿي ويا. يوسف مشڪل سان کل روڪي سگهيو.
ڪاغذ جي سڙڻ کان پوءِ مون کي به، هن ننڍڙي
ڪاميابيءَ تي ڏاڍي خوشي ٿي سو آئون ۽ يوسف ڏاڍو
کلياسين. ٿوريءَ دير ۾ سنور ميمڻ به آيو. ٻاڪ آندو
ويو. آخر ويهاري ويهاري منجهند جو ٻئين اڍ ٽين ڏاري
ماني کارائي اسان کي هڪ گاڏي ۾ سينٽرل جيل کڻي
ويا. گاڏي دروازي وٽ بيهاري اندر ويٺل انسپيڪٽر
لهي ويو. واپسي ۾ يوسف لغاري به، ساڻس گڏ هو.
يڪدم رڙ ڪيائين اڙي توهين به، ڀڄي ويا يوسف
کي ڏسي اسان کان ٽهڪ نڪري ويو. "مشڪرا
توکي اڪيلو ڇڏي ۾ ڪيئن ڇڏيو. اسين به گڏ هونداسين.
مون چيس، ته ڪاڻي ڏنائين "مشڪرا نه توهين آهيو،
آئون مون سان گڏ هوس هاڻ رکو چار آهيون. الائي
ڪهڙي ڏچي ۾ وجهندا!!!" بهرحال اتان کڻي وڃي
نارا جيل ۾ الڳ الڳ ڪمرن ۾ رکيائون
جي لاڪپيتا هئا. جتي چار چار ڪمبل به مليا.
ڪجهه دير کان پوءِ هڪڙو وزرگ چانهه جي ڪيٽلي
۽ چار ڪوپ کڻي آيو ۽ شيخن سان ڪوپ
لنگهائي چانهه پياريائين. جيل ۾ سو به پهرين ڏينهن
ڪو اُرب سان ڳالهائي ۽ اچي چانهه پياري اها ڳالهه،
اسان جي توقع کان ٻاهر هئي. همراه تلهو متارو هئو

جي باوجود اسان کي عمرخيام جي تصوراتي ساقي کان
وڌيڪ من موهيندڙ لڳو. نالو پاڻيهي تاريخ ٻڌائيندي.
ٻئي ڏينهن صبح جو وري ڳڌجي ويٺاسين جو ڪوٺڙين
جا در کليا هئا. خبرون چارون ڪيوسين ته يوسف
لغاري ٻڌايو ته ٤ تاريخ ليوڪيمپس کان ايندي ڄامشوري
واري ڦاٽڪ کان ٿورو اورتي هڪ ڪار سامهون آئي،
جنهن کي هڪ مائي هلائي رهي هئي. هيڪر ته
ڪار لنگهي ويئي، وري موٽ کائي اسان جي پٺيان
لڳي سو پل کان ڪجهه اورتي اسان کي ڪراس
ڪري اڳيان اچي بيهي رهي. همراهن بسون جهليون
ته هو ڪار مان لهي بس وٽ آئي ۽ چيائين بابا
موٽي وڃو. اڳيان هزارين پوليس وارا بندوقون ۽ لٺيون
کڻي بيٺا آهن. همراهن ضد ٻڌو، پر مائي صفا پڙ
ڪڍي بيهي رهي. چيائين ٺيڪ آهي پوءِ مان گاڏي
نه هلائيندس مون کي ۽ منهنجي گاڏي کي چڙهي پوءِ
لنگهي سگهندو. پٽ آئون توهان کي واڳن جي وات
۾ وڃڻ جي موڪل ڪيئن ٿي ڏيئي سگهان. آخر يارڙ
مائي کي چيو ته ميڙو ته آهي پوءِ ڇا ڪريون؟ مائي
ورائيو ته ضروري جلسو وغيره آهي ته ڪوٽڙي واري
پل کان وڃو. شايد آتي هي مٿا پوليس وارا نه هجن.
هن ٻاسي ته لنگهندي مون ٻاڻ هنن جا شوڪيل ڀوائتا
چهرا ڏٺا آهن. نيٺ شاگردن چيو ته چڱو توهين گاڏي
هلايو ته اسين بسون موڙي ڪوٽڙي واري پاسي کان

ڏا وڃون، ماڻي ڪاڏي هناڻي ته پسون وري ساڳي زلتاز سان ساڳئي رستي تي روانيون ٿي ويون. پوءِ پڌوسين ته ايل ايم سي جون ڪاڏيون به هن ئي واپس ڪرايون جي پوئتان هيون. ماڻي سنڌ ياڻي ڪاني هئي پر مامتا جو جذبو بين الاقوامي آهي. هن ويچاري وس ڪيا پر "چنين سوري سڌ ٿيو، موڻي تنين مهٽو"

خير سو اٺين وڳا هئاسين ته هڪڙو همراه مانيون ۾ هڪڙي ڪرمنڊل ۾ ڪا شيءِ کڻي آيو. منور پهرين ڪرمنڊل ڏانهن ڏٺو جو ڊالڊا واري دٻي جو ٺهيل هو. پوءِ "شيءِ" کي گهوري ڏٺائين ۽ همراه کان سوال ڪيائين "اهو ڇا آهي؟" همراه ڪلي چيو "سائين هتي هن کي دال چوندا آهيون." "دال! اها دال آهي!!" منور ذري گهٽ رڙ ڪندي چيو "ڪو دانو ته آهيس يا ڪجهه واڻي؟ هٿونس ٿيي. آزمائش شرط آهي" همراه ورائيو "سائين تري ۾ به ٿي ڇڻايو هوندس. اسين ڪافي ڏينهن کان ڪلندار هياسين اها هي جيڪا دال ته واقعي نه هئي تنهن ساز ماني کاڌي سين." آس اچڻ لڳي ته وڃي هڪڙي ڪوٺڙي ۾ ويٺاسين. اڃا ڪـل پوڪ لـڳي پيئي هئي ته هڪڙي سپاهي سان نواز پٺو اندر گهڙيو. "ڪيٽن ملاقات لاءِ آئين" سيني کان ساڳئي وقت رڙ نڪري ويئي. "هائو پيو نه ته ڇا!" نواز جنتي لاهي اسان واري ڪمبل تي ويهي رهيو ۽ سپاهي موٽي ويو. اسان کي تڏهن خبر ڪونه هئي ته ملاقات پڻ جڳهه تي يا آفيس ۾ ٿيندي

آهي سو اعتبار ڪري وياسين. اڇا کيرن چارون ٻئي ڪيون سين ته هڪڙو ڳاڙهي ٽوپي وارو همراه (مقدم يا نمبردار — ٻراٽو قيدي) چار ڪمبل کڻي آيو ۽ چيائين هي تنهين صاحب جا آهن. اسان نواز ڏانهن ڏٺو ته هو اچي ڪل ۾ چڙڪيو. يوسف پڇيس! "اڙي تون ٻڌجي آيو آهين ڇا؟" نواز ورائيو "مشڪرا وري اوهين مون کان ڪٿي ٿا لڪي سگهو سو اچي ڳڌ ٿيو آهيان پيو ڇا!" هاڻي اسان جي ڪل جو وارو هو. سڄو ڏينهن ڏاڍي مزي وارو گذريو. نواز جي اچڻ سان ماحول ئي ٻرالو ٿي ويو. هو پنهنجي فرضي عشقن، محبوبائن جي پيرن جي هوجي سنهي، ڪٽ ڏاڙهين ۽ ڊرل ماسترن جا اهي ٽوٽڪا ٻڌائيندو هو جو اسان کي کلي کلي پيٽ ۾ سور پوندو هو ته منٿون ڪري هن کي ماٺ ڪرائيندا هئاسين. جلوسن ۾ نعرن جي وٺ وٺان ۽ هتي سگريٽن جي دٻ دٻان (آئون ان کان اڳ باقاعده سگريٽ نه پيئندو هوس) هٿ منهنجو ڳلو وهاري ڇڏيو. پر پرواهه نه ڪئي سين. چوٿين ڏينهن اسان ٻاهر ڪڍيائون. نارا جيل جي آفيس مان نڪتاسين ته هڪ گاڏي ۾ ويهارياڻون. ان ۾ الاهي سارا پوليس وارا ۽ سي آءِ ڊي وارا موجود هئا. اسان جي اڳيان ڊي آءِ جي، جي ڪار ۽ پٺيان پوليس سان ڀريل ٽرڪ. مون نواز کي چيو "ڪيئن ٿو ڀانئين وزيرن جي ڀيٽ اهڙي لڳ ڪانه هوندي." اسين ته کلياسين …ر

سپاهي به ڪلاڪ لڳا. ان تي نواز چيو "بابا اها ٽيپ
آهي! ٽيپ!" هن وچين "ي" کي اينگهائيندي چيو.
اسان وٽ ٽيپ ڪل جو ڪوڊ ورڊ (Code Word) هو.
سوڪاڪ حي ڪا حد ئي نه رهي. اخبارن جون پرائيون
خبرون دهرائيندا هئاسين "فلاڻو ميئهن جي چوري ۾
ٽيپ ڪائي ويو"— ڪڏهن ڪڏهن نوازعلي چوندو
هو ته "يوسف ٽالپر چام ساقي ۽ آئون ته ميئهن حي
چوري ڪرڻ جهڙا آهيون (اسين ٽيڻي جسم جا ڪجهه
پرزا هئاسون) پر منور ميمڻ ۽ يوسف لغاري ته ٻڪري
ٻلڪ ڪڪڙ به مس چورائي سگهندا— آن تي يوسف
مصنوعي ڪاوڙ مان چوندو هو "بدمعاش آئون پروچ
آهيان، ماڻهو به ڪنيو وڃون، توکي ڪوله ڪاهي آيس."

اسين سينٽرل جيل تي پهتاسين ته داخلا ڪري
هڪڙي وارڊ ۾ رکيائون جنهن کي ڪورائين چيو
وڃي ٿو. اتي به اسان کي الڳ الڳ ڪوٺڙيون
مليون پر لڳو لڳ هيون. سپرنٽينڊنٽ اسان کي رات
جو به کليل رهڻ جي اجازت ڏني ۽ باهر سمهڻ لڳاسين
ڪچو سيڌو به ملڻ لڳو، جنهن کي هڪ قيدي پچائيندو
هو جو اسان جي خدمت لاءِ مقرر ڪيو ويو هو. جيل
۾ اهڙين خدمت لاءِ مليل قيدي کي "برداشتي" چوندا
آهن. ڏتي سگريٽن جي وري به وٽ وڌن هئي سو
ڏينهن جو ته گلو صفا بند ئي ويو. رات جو مون کي
بخار اچي ويو، يار ويچارا ڏاڍا اچي پريشان ٿيا. ليٽ

نعرا لڳائڻ شروع ڪيائون يوسف ٽالپر رڙ ڪري چوي
”ڊاڪٽر“ تہ باقي ٽيهي ڄڻن وانگيان (گهرجي) آخر
ڪجھ دير کان ڊاڪٽر آيو هن گلسرين ۽ ڏني ۽
انجيڪشن ۽ لڳائي پڻي ڏينهن وري اسٽريپٽو مائين جي
انجيڪشن لڳائي ڪا پيٽ جي دوا ۽ سلفاڊائيزن جون
گوريون ڏنيون ۽ ماني کان منع ڪري ڇانور ۽ ڏونرو
لغاري مون ڏي آيو ۽ چيائين ”ڇام تون ڪر خبر“
مون ڇبو آئون تصور ني تصور ۾ پنهنجي ذهن کي
جسم کان الڳ پيو ڪريان تہ جيئن پوءِ ٽارچر جو
ڪاٿي لاءِ چيائين. جو جيل واري اسپتال مان اڇڻ
لڳو. آئون تہ ٻن ڏينهن ۾ ٺيڪ ٿي ويس تہ ڏونرو
۽ ڇانور لغاري ۽ ٽالپر ڪاٿي لڳا. پوءِ وڃي آئون،
نواز يا منور هنن پنهي يارن کي ڏسڻ پچارينداهئاسين تہ
اسين ٽا ڊاڪٽر کي پڏايون. هڪ ڏينهن ڊاڪٽر آيو.
آئون انيس پئي تہ يوسف ٽالپر ڊوڙي اچي ڀاڪر وڌو
جي مائين هي ڪمزور ٿي ويو آهي سو ڪري نہ
پوي. منور ڪل روڪي نہ سگهيو سو ٻاهر نڪري ويو.
ڊاڪٽر وري دوائون وغيره ڏيڻي نڪري ويو. ٽن
چئن ڏينهن کان پوءِ وڃي ڊاڪٽر مان چند ڇٽي. هڪ
ڏينهن يوسف ٽالپر ٻاهران ٿي آيو تہ اچي يوسف لغاري
کي سڏيائين پئي ٻاهر ويا ڪجھ سس پس ڪري موٽي
آيا چيائون تہ ”هڪڙو جيلر آيو هو ان پڏايو تہ معافي
ناما نہ لکندو تہ پولس ٽارچر جون تياريون ڪري رهي

آهي جنهن ۾ ارڙ تي سمهارڻ، لڪڻ ساڻ مارڻ، مرچ
وجهڻ بجلي جا شاڪ هڻڻ ۽ چمڙي چيري ان ۾ لوڻ
وجهڻ جهڙيون سزائون شامل آهن. منور چيو "هوءَ استاد
لکڻو هوندو" نواز وراڻيو "ڏسبو ته ڪيترو ٿا برداشت
ڪري سگهون اسان ته مجبوري آهي. آئون هنڌ تي
خاموش ليٽيو پيو هوس ۽ چت ڏانهن پئي ڏٺم. يوسف
لغاري مون ڏي آيو ۽ چيائين "چام تون ڪر خبر"
مون چيو آئون تصور ئي تصور ۾ پنهنجي ذهن کي
جسم کان الڳ پيو ڪريان ته جيئن هوءَ ٽارچر جو
احساس ئي نه ٿئي. ۽ هوءَ ذهن کي الڳ ڪري ٽٽين
ماڻهو وانگر تماشو ڏسندس. مري وڃبو پر معافي نامو
نه لکبو. هوءَ هو پئي اچي ڪال ۾ چٽڪيا چيائون ته
اها اسان جي تازي ايجاد آهي پيو خير آهي. مون
کي ڪتابن جي ڏاڍي تاڙ هوندي هئي. سپرنٽينڊنٽ
کي چيم، ڊاڪٽر کي چيم، مطلب ته هر ملندڙ آفيسر
کي چيم بابا اسان کي ڪتاب آڻي ڏيو. هڪ ڏينهن
يوسف ٽالپر چيو يار مون کي فلاڻي جيلر ٻڌايو آهي
ته هتي بروچ ليڊر حيدرآباد جيل ۾ هئا تڏهن هن
وارڊ هئا. نڪرڻ وقت ڪتاب ڪٺي ڪري ويا آهي
هن ئي جي هيٺان ڪاٺ جي ڪوٺي ۾ دفن آهن.
همراه ڪڍائي ٻه منجهيد ڪي سان ڪري ويو. آئون انيس
۽ ڪالي ڪٺي وڃي ڪوٺي لڳس. اچا ٻه، ٽي منٽ
کوٽيم ته پٽيان پارن جا ٿهڪ ٻڌم هوءَ سمجهيم ته

چرچو هو، اهو انهن ڏينهن جو بهترين چرچو هو.
پر مون کي جو پڪڙي نيو سو ڏاڍي ڪاوڙ آيم ۽
وارڊ جي ٻنيان هودي تي ويهي ڳائي ۽ اياز جا بيت
جهونگارڻ لڳس تان جو همراه اچي ڇڏائي وٺي ويا.
مطلب ته وقت ائين سٺو پئي گذريو. وچ ۾ اسان کان
پڇا ڳاڇا به پئي ڪيائون. ان لاءِ صبح جو جيل جي
آفيس ۾ ڊي ايس پي ڪرم الاهي لاهور سان آيل
ڊي ايس اي دائود ۽ هڪ ٻيون همراه هوندا هئا ۽
اسان سان روز هڪ ڄڻي کي گهرائيندا هئا. پر ائين
ڪرڻ سان هو ڪو ڪَکُ تيل نه ڪڍي سگهيا. آخر
پندرهن ڏينهن کان پوءِ نئون وائيس چانسيلر صالح
قريشي جيل جي آفيس ۾ آيو. اسان کي آني گهرايائين.
ڪجهه دير ڳالهه ٻولهه ڪري چيائين بابا هڪڙو معاهدو
آهي جيڪڏهن ڪري سگهو ته اوهان جو فائدو آهي
يوسف پڇيس ڪهڙو؟ هن چيو اوهين جيڪڏهن اهو
واعدو ڪريو ته ٻاهر نڪري ڪلاس اٽينڊ ڪندو ته
اوهان کي ٻه ٽيون هفتي کن اندر پمفليٽ وارا
همراه به ڪڍون مون گورنر صاحب سان ڳالهايو آهي
باقي اوهان جي مرضي. يوسف ٽالپر چيو ادا ٺيڪ ته
آهي وائيس چانسيلر چيو ته چڱو لکي ڏيو. لواڙ پڇيس
توهان به لکي ڏيندو. هن چيو بابا آئون توهان جو
استاد آهيان، مائٽ آهيان، منهنجي زبان تي اعتبار
ڪريو. آن تي اسين ٻاهر نڪتاسين. چاڙهين تان لهندي

يوسف چيو يار پاڻ ته سڄي ۾ آهيون هو پمفليٽ وارا يار ٽيهوالي غلام قادر سميت مار پيا کائين. ڪٿي لڪون، نه ٿيو ڪم ته ڦري ويندا سين. مون شڪ ظاهر ڪندي چيو يوسف اهو معافي نامو ته نه ڏيندو. يوسف چيو معافي نامي ۾ ته لکيو آهي مون کي معاف ڪيو وڃي آئينده ائين نه ڪندس ۽ اهو ته موچڙا هڻي لکائيو آهي (انهن ڏينهن ۾ اسان جي معلومات به اها هئي) وري وٽ ڪاٺي اندر آياسين. وي سي چيو "سوچي ورتو اٿوَ" يوسف اسان سڀني جي ترجماني ڪندي چيو "ها." اسان سڀني ڪاڻ هن لکايو ۽ اسان لکيو ته "اسين ڪلاس اٽينڊ ڪنداسين ۽ قانون جي ڀڃڪڙي نه ڪنداسين." اسان وري اعتراض ورتو ته قانون جي ڀڃڪڙي جو ڇو لکون اسان ته ڪئي ناهي. قريشي صاحب ليڪچر ڏيڻ جي انداز ۾ سمجهائڻ لڳو ته ڳالهه اها آهي ته هر ڪنهن شهري جو اهو فرض هوندو آهي ته قانون نه ٽوڙي پوءِ هن ۾ آهي به ڇا؟" خير اسان لکيوسين. هن اسان تي ٺٺي رعب رکيو ته، اهو منهنجو احسان آهي جو آئون اوهان جو ضامن ٿو ٿيان ۽ مون ڏي پيا لکو. وري آئون جو سڄو ڪاليج جو شاگرد هوس ته پرنسپال کي فون ڪيائين ته ضامن ٿيندين جنهن انڪار ڪيو. انهي تي قريشي صاحب ٿي "ضامن" ٿيو. مطلب ته هن اهڙو ڊرامو ڪيو جو اسان کي يقين ٿي ويو ته، اسين هي معاهدو پيا ڪيون. خير موٽي

آياسين. شام ٿي ته اسان کي اتان ڪڍيائون. جيل جي دروازي تي ڊپٽي ڪمشنر جي جيپ ۽ وي سي جي ڪار آيل هيون تن ڪٺي اچي شهاب سينما تي ڇڏيو. جتي منور جو والد به آيو، مرحوم محمد سومرو به آيو، هن کي سرپرستي ڳالهه ڪري ڇڏي سين. ته چيائين: "بابا صفر ڪيو، پر سياست ۾ هن کي معافي نامو ڇپيو آهي. اسين ڏاڍو بور ٿياسين. (ان ڪن پوءِ جي تاريخ اهو به ڏيکاريو ته حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن يا سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن سان تعلق رکندڙ ڪنهن به شاگرد معافي نامو نه لکيو ۽ ٻين سڀني شاگرد جماعتن سان تعلق رکندڙ تقريباً سڀني همراهن ڪجهه ڪمزوري ۽ ڪجهه، "حڪومت کي چرتيو بڻائي" جي نالي ۾ ڏاڍا معافي ناما لکيا) اتان هيٺ لٿاسين ته يوسف چيو خبردار ڪنهن به هن جو ذڪر ڪيو ته باقي سڀ ان جا جاني دشمن آهيون. جو شاگردن جو Morale ڪري پوندو. اڄ آئون هي ان ڪري پيو لکان جو هاڻي تحريڪ ان موڙ تي آهي جو ڪيترا همراه وڪيا به آهن، وڪا به آهن، ٽڪا به آهن پر عام شاگرد جو حوصلو جوان آهي، ان ڪري ڪوبه فرق نه پوندو.

ٻئي ٽئين ڏينهن يوسف لغاري ۽ ٽالپر لاهور وڃي موٽي آيا ته ٻئي همراهن، نواز ۽ منور جو گڏيل بيان ڇپيو ته اسان جو ايوب حڪومت ۾ مڪمل اعتماد آهي. مون کي ڏاڍي باهه آئي، يوسف سان ڳالهايم

جنهن ڇيو تہ حڪومت کي ڇوٽيو بنائي همراهہ ٿا
ڪڍايون. سون ڇيومانس يوسف اهو عمل هن رخ تي
جاري رهيو تہ ڀاڻ ايوتوف ٻنهي ويندا سين. اسان کي
آزاد ٿئي هفتو کن ٿي ويو، همراهہ آزاد نہ ٿيا تہ
سون ظهور انصاري سان سچي حقيقت ڪئي ۽ ڪيس بيان
لکي ڏنم تہ "مفتي ڪان مٿي ڏينهن ٿي ويا آهن،
اسان جا همراهہ اڃا آزاد نہ ٿياہ ان ڪري اسان جو
وائيس چانسيلر سان ڪوبہ معاهدو، واعدو يا شرط ڪونهي"
اهو بيان ٻين اخبارن ۾ تہ نہ ڇپجي سگهيو پر "خادم
وطن" ۾ آيو جو اتي ظهور انصاري ۽ قاضي خادم ڪم
ڪندا هئا.

جدوجهد جو قتل گهاڙيو

منهنجي ۽ يوسف وارن جي بيان ۾ فرق هجڻ
ڪري، هاڻي اسان جا اختلاف کلي ميدان تي اچي
ويا. ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ يوسف ۽ رحيم سهتي،
مسعود نوراني ۽ ڪجهہ ٻين همراهن ڏڪڙو ڪم شروع
ڪيو جو ڪنهن مهاجر ڇوڪري کي چماٽ هڻي چوندا
هئا "This is the voice of Sind" (هي سنڌ جو
آواز آهي) پوءِ وري چماٽ هڻي چوندا هئا جيئي سنڌ.
ڇيو وڃي ٿو تہ اها صلاح ڪين رسول بخش پليجي ڏني
هئي. سون کي هن ڳالهہ سان سخت اختلاف هو جو
سمجهيم تہ اڃا تحريڪ جي شروعات آهي. مفت ۾ ايترا
دشمن ڇو پيدا ڪجن. سو يوسف جي خلاف بي اعتمادي

جو ووٽ بحال ڪرڻ لاءِ فيڊريشن جي ميٽنگ ڪوٺائي ميئن. يوسف صورتحال کي سمجهي اڳ ۾ ئي استعيفا ڏيئي ويو. اسان جا ٻه الزام هئا — هڪڙو ايوب جي حمايت وارو بيان، ٻيو ڇماڻن وارو طريقو (جنهن جي نتيجي ۾ مهاجر ڇوڪرن گڏجي يوسف کي مار ڪئي.)

هڪ تمام اهم ڳالهه، جا وچ ۾ رهجي ويئي سا اها هئي ته، اسان جڏهن جيل ۾ هئاسين. اخبارون ماٺ هيون، وڏا وڏا نام نهاد اڳواڻ ماٺ هئا. اسيمبلي جي ميمبرن ڪشمير جي حمايت ۾ بيان ڏنو تڏهن ورڪرز فيڊريشن جي مزدورن حيدرآباد ۾ اسان جي آزادي لاءِ مظاهرو ڪيو. انهن ۾ ڪل ٻه شاگرد هئا: هڪ مير ٿيبو ٻيو غلام قادر پليجو. ڪل ٦٦ شاگرد گرفتار ٿيا، جن کي هڪ هڪ ڏينهن سزا آئي جو هنن ١٤٤ قلم ٽوڙي مظاهرو ڪيو هو. اها ڳالهه چوٿين مارچ جي ڏينهن ڇاٽي ڀڄهي ٻرست ۾ ڇڇاڪائي ويندا رهيا آهن. ان کان اڳ ۾، حيدرآباد جي رستن تي اهي مزدور ئي هئا جن ون يونٽ جي خلاف نعرا هڻندا هئا، شاگرد ته، هاڻ آيا هئا ۾ انهن ۾ ون يونٽ جي خلاف نعري تي ان وقت ٻه اختلاف موجود هو—

ٿورن ئي ڏينهن کان پوءِ پڻائي جو ميلو ٿيڻو هو. اسان ان تي ساٿين کي پيغام پڻي ڏيڻ چاهيو. يوسف وارا هن تي راضي نه هئا. پوءِ ٻه علي اڪبر ٻروهي آئون، هدايت ۾ ٻه ٽي ٻيا همراه ڊالڊا جي دڪان جا

هٽرادو لاٿوڏ ٺهرائي (جيڪي عام طرح ڇٽا وڪڻڻ وارا ڪٽي هلندا آهن.) ڪٽي ميلي ٿي وياسين. ۽ مختلف جڳهين تي پڙايوسين ته ون يونٽ پنجاب جي غلامي آهي. توهان جي پچن شاگردن سان ويل پيا وهن. توهان اهي خبرون پنهنجن ڳوٺن ۾ به ڪيو. اتي ٿي خبر پيئي ته پارن ڪي پاري جو صدر آفتاب چنا سنڌي پارن کي به صدارتي انعام ڏيارڻ جي عرضداشت ڪٽي ڊوڙ پائي وڃي گورنر موسيٰ کي ڏنو ان کي (ٽي چار ڪلاڪ حراست ۾ رکيو ويو هو پوءِ ڇڏي ڏناڻونس) گرفتار ڪيو ويو آهي وري پاڻ ٿي اسن جي اڏي تي اچي انهن لاٿوڏن سان هاءِ مچائيسين. رات پنجي وئي ته ڪو شاهينگ منهنجي کيسي مان ١٦ روپيا ڪڍي ويو. اسين ماني ۾ اڙجي وياسين ٻر پوءِ ٻڌل اسڪول جي ٻئين پاسي واري لنگر ۾ ماني کاڌي سين. هڪ سرڪاري ملازم دوست مليو. اڻ پاڙو ڏنو ۽ رات جو پنهنجي اسٽال ۾ سمهارياٿين ٻئي ڏينهن صبح جو موٽي حيدرآباد آياسين. اچا يونيورسٽي ڪٽنين ۾ مس پهتاسين ته ڏسون ته همراهه ويٺا آهن. مسعود نوراني ۽ يوسف اسان تي نوڪون پيا ڪن ۽ چون پيا ته نڍيڙي آفتاب کي اوهان موڪلي ڦاسايو. پڙايم ته پاڻ ويو آهي ٻر اسان موڪليونس ها ته فخر جي ڳالهه هئي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ وائيس چانسيلر جي چوڻ تي نيازاسٽيڊيم ۾ ڪرڪيٽ مئچ کيڏي وئي هڪ ٽيم جو ناالو هو

وائيس چانسيلر اليون جنهن جو ڪئپٽين يوسف هو ۽ ي افغان اليون جنهن جو ڪئپٽين مسعود نوراني هو. ان مئچ ۾ اسين فيڊريشن (H.S.F) وارا شريڪ ته نه هئاسين، ان ڪري پنڊال ۾ هئاسين اني اسان کي خبر پئي ته اڄ ايوب خان ۽ گورنر موسيٰ زنده باد جا نعرا هنيا ويندا ته جيئن حڪومت خوش ٿي پمفليٽ وارا همراهه چڙي. ڪجهه دير کان پوءِ جڏهن واقعي نعرا لڳڻ شروع ٿيا ته، اسان انان واڪ آئوٽ ڪيو. جو مخالفت ۾ نعرا ٿا هڻون ته، متان اهو جواز ڏين ته، هنن چوڪرن جي آزادي ۾ رڪاوٽ وڌي آهي. بهرحال اهڙيءَ طرح ڪم ڪرڻ کان لنوائين بهرحال آهو مرحلو اڃي پهتو هو جو هاڻي اسين تنظيمي طرح گڏجي ڪم ڪري نٿي سگهياسين ان وچ ۾ جيڪب آباد ۾ جيڪب آباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن اُها ٺهي وئي هئي جنهن ۾ اشفاق صديقي، نانڪ، چوٽي ۽ ٻيا دوست ڪم ڪري رهيا هئا.

هتي ان ڳالهه جو ذڪر اهو به بي محل نه ٿيندو، ته جيل مان نڪرڻ کان فوراً پوءِ فيڊريشن (H.S.F) هڪ پمفليٽ ڪڍيو جنهن ۾ جيل هو ته اها لڙائي هڪ فرد جي واپسي لاءِ نه هئي ۽ ون يونٽ خلاف قومي زبان لاءِ ۽ نوڪرشاهي جي تعليمي ادارن ۾ مداخلت خلاف لڙائي هئي ۽ سالن کان ذاتي خلاف پيدا ٿيندڙ نفرت جو اظهار انهي اقطي تي ٿيو

آهي. چاڪاڻ اسان تــــ جڏهن حسن علي عبدالرحمان وائيس چانسيلر هو تڏهن به مات نــه هئاسين، ان جا چنچا نه هئاسين. اسان ان کان به مطالبا ڪندا هئاسين هينئر اصول جو مسئلو آهي ۽ ڪنهن کي نوڪرشاهي جي عتاب جو شڪار ٿيڻ نه ڏيون.

ڪجهه يارن ان پمفليٽ خلاف به ڏاڍو زهر ڦهلايو. پر جن پڙهيو انهن ان کي داد ڏنو ۽ پاڻان ڪجهه همت افزائي ڪئي.

آخر ڪجهه عرصي کان پوءِ همراه پنهنجيءَ وارا چٽي آيا ۽ ائين تحريڪ تمام تڏي ڏڻ ۾ اچڻ لڳي. پر اها ته اڀار جي جهلڪ هئي اجا پنڌ ته پري هو. اها تحريڪ پوءِ ڪيئن وڌي ويجهي ان پوءِ ڪيئن احمد خان جمالي، اقبال ترين، امداد اوڍو، نذير عباسي ۽ شاه محمد شاه ۽ ٻيا نوجوان اڳواڻ پيدا ڪيا. ڪيئن مسعود نوراني يونيورسٽي جي جنرل باڊي جي ميٽنگن ۾ اسان لاءِ چوندو هو ته اهي ون يونٽ جو سياسي مسئلو کڻي ٿا اچن ۽ پوءِ ڪن اجلاسن ۾ اسان کي خراج عقيدت پيش ڪندو هو ۽ ڪيئن ڪافي شاگرد اڳواڻن معافي ناما لکيا ۽ اسان جي همراهن پوليس جي عذابن ۽ قيدن اڳيان به معافي ناما لکڻ کان انڪار ڪندا رهيا... اهو ڪافي ڊگهو داستان آهي جيڪو زندگي رهي تــه ضرور لکبو. پر اڄ هتي ڪجهه اهم واقعا لهوني طور ڏيڻ جي ڪوشش ڪندس.

اها تحريڪ روز بروز وڌندي وڃي. جئن جئن اڳواڻن جي ويهڻ يا وڪجڻ سان ختم نہ ٿيندي. اها خوشي جي ڳالهہ آهي جو شاگرد هاڻ سڄي ملڪ جي ٻين پيڙهيل قومن ۽ پيڙهيل طبقن جي تحريڪ، انهن جي اهميت، ۽ تعاون جي اهميت سمجهي رهيا آهن ۽ اهي قومي مسئلن سان گڏ فوجين کان زمينون واپس وٺڻ، ٻين صوبن جا ملازم واپس موڪلڻ وغيره جا مطالبا بہ ڪٺن ٿا. اها تحريڪ وڌندي رهندي پر تيسين ڪامياب نہ ٿيندي جيسين شاگردن هارين ۽ مزدورن کي سجاڳ ڪري پاڻ سان نہ ڪنيو آهي—
بهرحال......

٤ مارچ کان پوءِ

١٩٦٧ع جي وچ ڌاري حيدرآباد ۾ هڪ ئي ٻه شاگرد جماعتون هيون جنهن جي اڳواڻ ۾ مسعود نورالي ۽ يوسف لغاري، پيش پيش هئا، اها هئي سنڌ اسٽوڊنٽس ڪلچرل آرگنائيزيشن. ان وقت ظاهر حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن (HSF) ۽ سنڌ اسٽوڊنٽس ڪلچرل آرگنائيزيشن (SSCO) جو فرق ليڊرن جا ذاتي اختلاف يا سيسڪو جو رڪنو پراڻن سنڌين کي ميمبر ڪرڻ ۽ حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو پروگرام سان متفق ٿيندڙ هر شاگرد ميمبر ٿي سگهيو ٿي. پر اصل ۾ انهن اختلافن جون پاڙون اونهيون هيون، اهي پورهيت طبقي يا ٿورو طبقي جي نمائندگي جدوجهد ۾ ان جي طريقيڪار ۽ نڪرندڙ نتيجن جا اختلاف هئا، جيڪي جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ واضح ٿيندا ويا. ظاهر آهي ته سنڌ رڳو ڪنهن جبل يا ندي جو نالو ڪونهي جيتوڻيڪ اهي به سنڌ جو اهم جز آهن. بنيادي جزو سنڌ جو سوا ڪروڙ عوام آهي انهن جا قومي حق ۽ علائقائي مفاد تمام گڏيل آهن، ان لاءِ ته گڏيل جدوجهد ئي ڪبي آهي

ٻا ڪرڙي هوندي. پر انهن ۾ ڪجهه طبقن جا مفاد پاڻ ۾ ٽڪرائيندڙ به آهن، هڪ جو فائدو ٻئي جو لازمي نقصان آهي، جيئن ته هاري ۽ زميندار، مزدور ۽ سرمائيدار اسان کي به انهن مان ڪنهن نه ڪنهن طبقي سان پنهنجو پاڻ کي وابسته ڪرڻو ٿي پوندو آهي پورهيت طبقي سان يا ڦورو طبقي سان. ٿي سگهي ٿو ته انهن طبقن جي پاڻ ۾ آخري فيصلہ ڪن لڙائي قومي حقن کان پوءِ ٿئي پر ننڍيون ننڍيون لڙايون ۽ اختلاف هر وقت ۽ هر ميدان تي جاري رهن ٿا پوءِ اهي جلسن جلوس جي صورت ۾ هجن يا هڙتال جي صورت ۾، يا ڪم ڪرڻ جي طريقي ۽ ڍنگ ۾ هجن، ابواب، بيگر، بيدخلي ۽ ۱۰۹ ۾ ڪاٽ ۾ وجهرائڻ جي صورت ۾ هجن يا ورائي پورهئي سان مزا ماڻڻ جي شڪل ۾. جيڪو چوي ٿو ته مان غيرجانبدار آهيان اهو اصل ۾ انهي جو ساٿي آهي جيڪو هينئر ڏاڍو ۽ حاڪم طبقو آهي. جيڪي چون ٿا ته هارين ۽ مزدورن جا مطالبا يا شڪايتون بيان ڪرڻ قومي تحريڪ ۾ ڦوٽ وجهڻ آهي، اهي زميندارن يا سرمائيدارن کي ڪڏهن نه چوندا آهن ته اوهين ڦرڻ لٽڻ ڇڏي ڏيو جو قومي تحريڪ ۾ ڦوٽ ٿي پوي. انهن جي خاموشي جي تلقين رکو پورهيتن ۽ انهن جي نمائندن لاءِ هوندي آهي —

مارچ ۾ جڏهن اسين جيل کان نڪتاسين تڏهن ٺي حڪومت کي اها ڄاڻ پئي ته آئون سچل ڪالج جو شاگرد آهيان. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ امتحان ٺيو پاس ٿيس، پر خبر پئي ته يونيورسٽيءَ ۾ منهنجي داخلا تي بندش وڌي ويئي آهي. مون ماٺ ميٺ ۾ محمد ڄام جي نالي سان فارم ڀريو ڇاڪاڻ ته اڳي ئي اسڪول ۽ ڪالج ۾ اهوئي نالو داخل هو، يونيورسٽي جي داخلا واري برانچ ۾ ڪجهه دوستن قرب ڪيو، ڊپارٽمينٽ ۾ همراه شڪل صاف نه، سڃاڻندا هئا، سو داخلا ڏيئي ڇڏيائون. پهرين ڏينهن ڪلاس ۾ ڪشمير تي بحث هليو ته ظاهر آهي ته مون ان تي ادو موقف ورتو ته ڪشميرين کي حق خوداراديت ۽ اسان جي ملڪ جي ان کان لاتعلقي، ڇاڪاڻ ته هو پاڻ قومي حق ڏياري ويٺو جيڪو پين سنڌي جي موقف کان انوکو هو ان تي ڊاڪٽر صاحب پڇيو تنهنجو نالو؟ ”ڄام ساقي“ مون جواب ڏنو پر... پر توکي داخلا ڪنهن ڏني توکي ته... ۽ شايد تون اهو سا ڳيو trouble Create ڪندڙ شاگرد آهين؟ مون چيو سائين اِي ته مون کي خبر ڪانهي داخلا توهان ڏني آهي. پوءِ جڏهن خبر پيس تڏهن پڻ هٿ مٿي تي ڏيئي ويهي رهيو- پر مرحوم ڏاڍو بااصول ماڻهو هو. وائيس چانسيلر چيس ته هن کي ڪڍ ته چيائين ”هڪ دفعو شعبي ۾ داخل ٿي ويو هاڻي هو منهنجو شاگرد آهي، هو هشيار ۽

گهٽ ۾ گهٽ ڪلاس ۾ فرمانبردار شاگرد آهيان
ڪري منهنجو ضمير اهو ڪڏهن به گوارا نه ڪندو"
وي سي زور ڀريس ته ڇو جواب ڏنائين "جي آئون
پوليس وارو نه، پر استاد آهيان."

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ يونيورسٽيءَ ۾ چونڊون ٿيون
جن ۾ آئون جنرل سيڪريٽري لاءِ يوسف ڏاهر صدر
لاءِ بيٺا هئاسين. يوسف اليڪشن کٽي اسان وسيلن جي تنگي
سبب ١١ ووٽن تان چونڊ هارائي جيتوڻيڪ يوسف مرزا
جيڪو سيڪريٽريشپ لاءِ پڻ اميدوار هو تنهن پوڻا
ٻه سو ووٽ خراب ڪيا. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ اها پهرين
اليڪشن هئي جيڪا پروگرام جي بنياد تي وڙهي وئي
ساٿين پاڻ ئي ڏوڪڙ گڏ ڪري ڪارڊ وغيره ڇپايا
مون ٽڪو به خرچ نه ڪيو. هڪ رڪشا ڊرائيور دوست
نور محمد بلوچ پنهنجي رڪشا ان ڏينهن اسان جي حوالي
ڪئي جيڪا ان وقت اسان وٽ اڪيلي سواري هئي.
بهرحال انهي اليڪشن اهو جذبو پيدا ڪيو جنهن اڳتي
هلي تحريڪ ۾ ڪافي هٿي ڏني— ٦٧ جي وچ کان
وٺي ١٩٦٨ع جي وچ دور تائين اسان ۽ ٻين شاگرد
گروهن ۾ بظاهر رڳو اهو فرق ڏسڻ ۾ ايندو هو، جو
اسين ون يونٽ جو مسئلو کڻندا هئاسين ۽ ٻيا نه کڻندا
هئا. پر اهو ته رڳو ظاهري فرق هو، حقيقت ۾ اهو
سنڌ جي مٿين ۽ ڦورو طبقن ۽ (انهن جي نمائندن) جي
بزدليءَ ۽ پورهيتن ۽ (انهن جي نمائندن) جي بهادريءَ

جو فرق هو — (اهو فرق اڄ به، هر صورت ۾ قائم آهي جو اها سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ئي آهي، جا قومن جي قبضي هيٺ آيل زمين ۽ پنهنجن صوبن جي سرڪاري ملازمن جي واپسي جا مطالبا پڌري پٽ ڪري ٿي ۽ جدوجهد جي طريقي ڪار ۾ به، هارين ۽ مزدورن کي نه صرف ساڻ ڪٺي جدوجهد ڪرڻ تي يقين رکي ٿي، بلڪه انهن کي منظم ڪرڻ ۾ ٻه هٿي ڏي ٿي. باقي فيڊريشنون يا ته ڪٿي نٿيون يا ڍِڍِل لفظن ۾ ذڪر ڪري جند ڇڏائين ٿيون.)

انهيءَ دور ۾ يونيورسٽيءَ ۾ جيڪي به جنرل باڊيءَ جون ميٽينگون (عام اجلاس) ٿينديون هيون، انهن ۾ اسان ون يونٽ جي مسئلي تي به ڳالهائيندا هئاسين، ته ٻيا همراه خصوصاً مسعود نوراني هر تقرير ۾ اهو ضرور چوندو هو ته، ”ڪي همراه سياسي مسئلا کڻي اچن ٿا جن سان اسان جو ڪوبه تعلق ناهي، ڪونهي هوشيار رهو“ يا چوندو هو ”ڪي همراه ون يونٽ جو مسئلو کڻي ٿا اچن، جيڪو نعپ جو مسئلو آهي، اسان کي ان کان پاسو ڪرڻ گهرجي.“ بدقسمتيءَ يا خوش قسمتيءَ سان ان وقت تائين نعپ کان سواءِ ٻيون سڀ جماعتون ۽ گروه ون يونٽ جا حامي هئا.

انهيءَ وچ ۾ اسين ون يونٽ جي خلاف ڪڏهن قانوني ته ڪڏهن غير قانوني پمفليٽ ڪڍندا هئاسين، مزدورن جي جلسن ۾ وڃي ون يونٽ جي خلاف نعرا

هئندا هئاسين، ته ڪڏهن اديبن جي ڪچهرين ۾ ۽
شاگردن جي گڏجاڻين ۾ هروڀرو بحث ڪندا هئاسين.
۽ ڪڏهن ڪڏهن ڪوئن ڏي هليا ويندا هئاسين.

انهيءَ وچ ۾ ۴ مارچ ۱۹۶۸ع آئي، ۴ مارچ
واري واقعي کي سال ٿيو هو. يونيورسٽي جي بهار جي
موڪل ڪري بند هئي. آئون يوسف ٽالپر، يوسف لغاري
تورڙي مسعود نوراني سان ملياس ته ۴ مارچ جو ڏينهن
احتجاج جو ڏينهن ڪري ملهايون پر سڀ لنوائي ويا.
ڪنهن چيو چڏ يار ڇا ڪندين؟ ڪنهن چيو ته يونيورسٽي
بند آهي، انڪري سٺو نه ملهائي سگهبو هروڀرو لئه
خراب ٿيندي. مون چيو ته انهي ياد ۽ تسلسل کي
برقرار رکڻ ضروري آهي سو توهان نه ملهايو اسين
ملهائينداسين. اسوءِ ڪجھ تختا (پلي ڪارڊ) ۽ ڪجھ
پردا (بينر) ٺاهي اسان خاموش مظاهرو ڪيو بلڪ جلوس
ڪڍيو جيڪو يونيورسٽي کان ٿيندو رسالا روڊ کان
تلڪ چاڙهي وٽان ٿيندو وري يونيورسٽيءَ ۾ اچي ختم
ٿيو. هن جلوس ۾ اسان ڪل ۲۲ ڄڻا هئاسين جن ۾
منير احمد، مير ٿيٻو، علي اڪبر بروهي، هدايت، فداحسين،
ريحان ۽ ڪجھ ٻيا دوست شامل هئاسين جن جا نالا
هن وقت ياد نه اٿم ـ ۽ مطالبن تي مشتمل هڪ
پمفليٽ به ورهايو جو رکو پريس لائين نه هئڻ سبب
هوو پرو غيرقانوني ٿي ويو. ٻئي ڏينهن آئون ڪوٽ
هليو ويس جو منهنجي شادي ٿيڻي هئي. ٻنهان فيڊريشن

جي ڪارڪنن مزدورن مان گڏجي آمريڪي سفير پينجمن اوهلرٽ کي "نازو ڪرڻ" ۾ حصو ورتو جنهن ۾ عربن ۽ ويٽنام جي عوام جي حمايت ۾ نعرا هنيا ويا. آمريڪي سفير پوءِ هڪ بيان ۾ چيو "اهو ته مون ٻڌو هو ته حيدرآباد گرم شهر آهي، پر خبر پئي ته گرم ترين شهرن مان آهي." ان ۾ نديم، هدايت، شميم ۽ عنايت گرفتار ٿيا، جيڪي پوءِ پين شهرن ۾ ڪاٺ ڦهلجڻ ڪري ٽئين ڏينهن ضمانت تي آزاد ڪيا ويا. باقي سرڪار اهو سو قرب ضرور ڪيو جو منهنجو نالو به ڪيس ۾ شامل ڪري ڇڏيو.

مارچ جي آخري هفتي ۾ هڪ پمفليٽ نڪتو، جنهن جو عنوان هو "جيئي سنڌ". اهو پمفليٽ سرور شاه ڪڍيو ۽ قاضي خادم جي حيدرآباد پرنٽنگ پريس مان ڇپيو هو، هن ۾ وزيرن کي ڪچيون گاريون لکيل هيون. ان پمفليٽ تي سرڪار کي سخت باه هئي، مٿان وري هڪ دوست غلام نبي مگسي کي هڪ سائيڪلو اسٽائيل ٽيل پمفليٽ سميت سي آءِ ڊي وارن پڪڙي ورتو، جيڪو هو نه رکيو آفيس مان سائيڪلو اسٽائيل ڪريو پئي آيو، پر سادگي ۽ ناتجربيڪاريءَ سبب ان کي ڪليو کلايو ورهائيندو سي آءِ ڊي آفيس واري باغ وٽان اچي لنگهيو، اتي هن کي سي آءِ ڊي پڪڙي ورتو. هن مسڪين کي مار ڪڍيائون ته هن ظفر اچڻ جو نالو ٻڌايو جو سازش شامل هو. ظفر جي

لاءِ سنڌس ڪوائر تي چاڙهيو هنياؤن ته، اتان وري
الله بخش اڇڻ ۽ علي محمد اڇڻ کي ، وٺي آيا. قاضي
خادم ۽ سنڌس والد محمد لائق جا وارنٽ ڪڍياؤن.
ظفر اڇڻ کي مار ڪڍياؤن ته هن ٻڌايو ته، هن ڪر ۾
ان وقت جو حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو صدر
(هدايت حسين) ۽ سيڪريٽري (چام ساقي) ، شامل آهن.
اس هوءِ ته، حڪومت کي موقعو مليو ويو سو ڪٽي
١٢٤ [الف] (بغاوت) جو ڪيس ٺاهياؤن. قاضي خادم،
قاضي محمد لائق، هدايت ۽ آئون روپوش ٿي وياسون
ته پوليس اڇي ظفر، غلام نبي، قاضي خادم جن جي
عيوضي ۾ ٻڪڙيل شير قريشي ۽ منظور قريشي ۽ مير
ٿيبي جي عيوضي ۾ ٻڪڙيل نندي پاڻس سردار ٿيبي
تي لزلو ڪيرايو. همراهن کي عذاب ڏيڻ لڳا ته،
ڪجهه، انهن تان پوليس جو عذاب گهٽائڻ خاطر ۽ ڪجهه
وري پنهنجو پاڻ کي آزمائڻ لاءِ ته سرڪاري عذاب
سهڻ جي طاقت آهي يا نه، سو آئون وڃي گرفتار ٿيس.
هن دفعي اسين ساڍا چار مهينا ڪن جيل ۾ رهياسين،
ٺيڪ هاءِ ڪورٽ مان ضمانت تي نڪتاسين. هن ڪيس
ماحول ٺاهڻ ۾ اسان کي وڏي مدد ڏني. ان کان سواءِ
گذريل تحريڪ جي تجربي ۽ مختلف واقعن جي رونما
ٿيڻ شعور بخشڻ ۾ هٿي ڏني، جو هر شاگرد اهو
محسوس ڪرڻ لڳو هو ته بنيادي مسئلو ون يونٽ کي
ٽوڙائڻ ۽ قومي حق وٺڻ آهي. جيل مان ٻاهر نڪرڻ

ڪان پوءِ جيڪي همراهه يونيورسٽيءَ مان بسون ڀري
استقبال لاءِ آيا هئا، انهن ۾ نعرن جا سهڻا جواب ڏنا.
وري يونيورسٽيءَ ۾ وڃي جيڪا جنرل باڊي ميٽنگ
ڪئيسين ان ۾ به کلي ون يونٽ جي خلاف ڳالهايوسين.
اهو پهريون جلسو هو جنهن ۾ ڪنهن کي به ون يونٽ
واري مسئلي ڪٿن تي اعتراض جي جرئت ڪانه ٿي —
اهو ماحول نه رکيو ڪيوس ۽ اسان واري جيل ڪري
ڏهيو، پر پٺيان اسان جي آزاديءَ لاءِ جيڪا هلچل
هلي ان ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. ان ۾ علي اڪبر
ابڙو، علي احمد ڏوگر، اقبال ميمڻ، نذير، غلام محمد
ملڪاڻي، قمر ميمڻ، اعجاز قريشي، مسعود پيرزادي ۽
ٻين دوستن ڪافي ڪم ڪيو.

سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو قيام

جيل مان ٻاهر نڪتاسين ته سون هڪ دورو ڪيو
جنهن ۾ هالا، نوابشاهه، دادو، سکر ۽ ڪڇ، ٻين
شهرن مان گهمي آيس ۽ دوري جي باري ۾ يارن دوستن
مان صلاح مشورو ڪيم ۽ هن نتيجي تي پهتاسين ته
ڪافي شهرن ۾ هم خيال شاگرد جماعتون موجود آهن،
۽ هاڻي سڄي سنڌ جي شاگرد جماعت ٺاهجي. ڪلچرل
آرگنائيزيشن وانگر نالي جي ته اڳي ۽ ٺاهي ٿي سگهياسين،
پر انتظار هن ڳالهه جو رهيو ته حقيقي جماعت ٺاهجي،
سو وقت اچي ويو هو. انهن ئي ڏينهن ۾ پهرين ته هڪ

مذاڪرو"قوم ۽ زبان" ڪرايو ويو جنهن ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر اعزاز نظير، حفيظ قريشي، رسول بخش پليجي، فتح الله عثماني، سيد رشيد احمد، ابن حيات پنهور ۽ منير احمد، ڪجهه ٻين دوستن، بزرگن ۽ ڪارڪنن تقريرون ڪيون ۽ انهن سڀني تاثر ڏنو. ان ۾ اسان اهو واضح اعلان ڪيو ته سنڌي، بلوچي، پشتو، بنگالي ۽ پنجابي قومي زبانون آهن ڇاڪاڻ ته اهي قومن جون زبانون آهن. ان ڪري اسان جو مطالبو قومي زبانون بنائڻ ني، ۽ مڃائڻ جو آهي. ان کان ڪجهه ڏينهن اڳ يا ڪجهه ڏينهن پوءِ سکر ۾ نبي بخش کوسي ۽ پارس ارشاد جن اياز، تنوير، رشيد ڀٽي، فتاح ۽ ٻين دوستن جي مدد سان سنڌي شام ملهائي. اهو پنهنجي نوعيت جو هڪ سٺو فنڪشن هو — اهڙي طرح جي فنڪشن ۽ گڏيل نموني ڪم ڪرڻ سان هڪ يڪجهتي ۽ اتحاد جو، ڪمل طرح سان گرائونڊ تيار ٿي ويو. جنهن بعد سائين جي صلاح سان مون انهي ڇڙوڇڙ طاقت کي منظم ڪرڻ لاءِ آخري تياري طور دورو شروع ڪيو.

دوري کان اڳ ۾ ٣ نومبر ١٩٦٧ع ڪنوينشن جي تاريخ رکي وئي. هن دوري ۾ ڪجهه پوسٽر پمفليٽ ۽ ٻيو ضروري لٽريچر به ورهائيندو ويس جيڪي ڪنوينشن بابت هئا، ۽ ڪنوينشن لاءِ چندو به گڏ ڪندو ويس. ڪنوينشن جي ميزبان حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن هئي هن ۾ هالا اسٽوڊنٽس فيڊريشن، نوابشاه اسٽوڊنٽس فيڊريشن،

جيڪب آباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن، لاڙڪاڻا اسٽوڊنٽس فيڊريشن، دادو اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ ڪجهه ٻين شهرن مان هم خيال دوست سڏايا ويا هئا. يوسف ٽالپر ان وقت يونيورسٽي يونين جو صدر هو. ان کي چيم ته اجلاس يونيورسٽيءَ ۾ سڏايون، هن چيو ته سرڪار هروڀرو ناراض ٿيندي، وري سو روپيه چندي لاءِ چيومانس پر ٽڪو به نه ڏنائين. آخر اسان انڊس هوٽل جو هال بڪ ڪرايوسين. هتان حيدرآباد ۾ ۱۴۴ قلم لڳايو ويو هو ان ڪري کليو اجلاس نٿي ڪري سگهياسين — عين ۳ نومبر تي صبح انڊس هوٽل جي مالڪ چيو ته اسان کي ڪمشنر فون ڪيو آهي ته هال نه ڏيو ۽ صبح سوير ڊي آءِ جي هتي اچي چئي ويو آهي. اسان کي ته اڳ ئي سرڪار جي منع ڪرڻ سبب شهر ۾ ڪو هال يا هوٽل نه مليو هو سو باه ٿيا ويٺا هئاسين. مون چيو توهان ۴۰۰ روپيه روڪ ورتا آهن هاڻ هال نه ڏيندؤ ته اسين سڄو هوٽل ٻچي ڏينداسين ڪافي يونيورسٽي جا ساٿي ۽ مهمان گڏ هئا، ان ڪري هوٽل وارن به هال ڏيڻ ۾ ئي عزت سمجهي ۽ هال کولي ڏنائون.

ڪنوينشن ۾ اسان صبح جو بند اجلاس منعقد ڪيو جنهن ۾ چونڊون ٿيون مون کي صدر ۽ مير ٿيٻي کي جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو. شام جو کليو اجلاس هو، ان ۾ هيموڪالاڻي جو فوٽو هٽ آيو هو ان

جُون پنج سو ڪاپيون ڇپرايون هئاسين مون ورها وڃڻ وارن مهمان خصوصي شيخ عبدالمجيد سنڌي هو. ۽ ٽيبل تي محترم جي ايم سيد جو فوٽو رکيو هئوسين. هن ڪنوينشن کان پهرين ڏينهن اڳ سرڪار سان ڳڏوڳڏ ڪجهه پيا همراه به، ڪنوينشن جي اهميت کان واقف ٿيا سو سخت آمريڪي حمايتي مسٽر محمد عمر ميمڻ، يوسف ٽالپر ۽ مسعود نوراني کي چيو ته ڪنوينشن ۾ ڪو هٿ پير هڻو. پنهنجي همراهن اچي منير سان ڳالهايو ته اسان سان ڪنهن کي خصوصاً مسعود کي صدر يا جنرل سيڪريٽري چونڊيو ته اسان به ڳڏجون نه ته اسان مخالفت ڪنداسين. منير کين انڪار ڪيو ته توهان ۽ اسان ڪافي عرصي کان الڳ آهيون ايڪشن ڪميٽين وغيره ۾ پيا ڳڏباسين. باقي هڪ جماعت ۾ ڳڏ هلي نه سگهنداسين ۽ نه عهدن تي ڪا سوديبازي ڪنداسين، مخالفت ڪندو ته منهن ڏينداسين. ڪنوينشن جي عام اجلاس وقت اقبال ترين، پرويز شاه ۽ غلام محمد مارئي اچي گوڙ ڪيو ته يوسف ٽالپر ۽ مسعود نوراني کي شريڪ ڪريو، مون انڪار ڪيو. آخر همراهن مان ڪنهن غالباً مهرحسين شاه چيو ته "مون کي ڇڏيو ته آئون وڃي وٺي اچان." همراه ٻاهران اچي ويٺا هئا، سو اقبال ترين ۽ مهرحسين شاه وٺي آيا. مسعود اچڻ سان اچي تقرير ڪئي ته اسان کي شريڪ نه ڪندو ته اها جماعت نام نهاد رهندي مون کي عهدي جي ڪا ڪانهي پر

صدر يا جنرل سيڪريٽري ڪيو ته ٺيڪ آهي. ان تي فيڊريشن جي نئين چونڊيل جوائنٽ سيڪريٽري ۽ نئين واقف ٿيل دوست شاه محمد شاه تقرير ۾ ڪين جواب ڏنو ته اهو نه ٿيندو. آخر سون تقرير ڪئي جنهن ۾ چيو مان ته اوهين هار بار سرڪار جي چمچاگيري لاءِ تيار ٿا ٿي وڃو ان ڪري هن جماعت ۾ يا هڪ جماعت ۾ نه هلي سگهنداسين. بهادرن ۽ بزدلن جو مستقل ٺاه نٿو ٿي سگهي وغيره وغيره. ها سچ ان ميٽنگ ۾ لالا قادر به مسعود وارن سان گڏجي آيو هو پر ڪچيو ڪونه. (پوءِ جيل ۾ پڌايائين ته اسان هر طرح تيار ٿي آيا هئاسين ۽ اسان وٽ چاقو خوردم وغيره سڀ هئا.)

ڪنوينشن ۾ امداد اوڍو، مسعود پيرزادو، منير احمد، احمد خان جمالي، علي اڪبر بروهي ۽ هدايت حسين به چونڊيا ويا ۽ مهر حسين شاه کي پريس سيڪريٽري چونڊيو ويو. ڪنوينشن ۾ اهو رٿيو ويو ته جدوجهد هلائڻ لاءِ ماحول سازگار آهي، ان ڪري هڪ دورو ڪري پوءِ ڪنهن نه ڪنهن ڦڏي (Issue) ذريعي جدوجهد شروع ڪري معاملو ون يونٽ ٽوڙائڻ ۽ جمهوريت جي حاصل ڪرڻ تائين وٺي وڃجي. ڪنوينشن جي پٺيان ڏينهن يوسف ٽالپر اچي مليو ته سياڻي ڪوڙ شروع ڪريو ته گڏ آهيون، جيم ته دورو مڪمل ڪري وٺون. ان تي چيائين پوءِ اسان شريڪ نه ٿينداسين.

بهرحال انهي ڏينهن سڀني گڏجي يونيورسٽيءَ ۾ جلسو ڪري جلوس ڪڍيو ۽ وي سي جي آفيس ۾ ويا، جتي ڪجهه دوستن ڀڃ ڊاهه ڪئي (اها خبر پوءِ پئي ته ان ڏينهن تي هم راهن جو زور هن ڪري جو انجنيئرنگ ڪاليج جي تعمير جي سلسلي ۾ پيسن جي هيٺ مٿا هين جي جاچ ڪرڻ لاءِ هڪ ڪميٽي آيل هئي). ان گوڙ جي ٽئين ڏينهن مون کي رات جو لياقت ميڊيڪل ڪاليج هاسٽل مان رات جو ٣ بجي ڇهن ٽرڪن سان گهيرو ڪري اچي گرفتار ڪيائون پر ان وقت تائين آئون پنهنجي شهرن ڏانهن چٺيون ڇپائيون نيايا نڙا موڪلي چڪو هوس ۽ ڪم دوستن ۾ ورهائي چڪو هوس سو ڪم تي ڪو خاص اثر نه پيو. سکيو ۽ تحريڪ شروع ٿي ويئي. يونيورسٽيءَ مان مير ٿيبو، مسعود نوراني، يوسف ٽالپر، نديم هدايت، غلام محمد ساريو، اقبال ترين، عنايت ڪشميري ۽ لالا قادر گرفتار ٿي چڪا هئا، مهر حسين شاه روپوش رهي دورا شروع ڪيا. تحريڪ کي منظم ڪيو.

جيل ۾ جو سڀ اچي گڏيا هين ته ڪجهه گفتگو کان پوءِ مسعود، يوسف، ترين ۽ ساريءَ جن ڪنوينشن ۾ ڪيل گوڙ تي پڇتاءُ جو اظهار ڪيو ۽ اسان سڀني گڏجي فيصلو ڪيو ته هاڻي اهي همراه سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جا ميمبر ٿيندا ۽ گڏجي ڪم ڪبو.

تحريڪ ۾ مختلف سوچون

١٣ تاريخ نومبر ۾ ولي خان گرفتار ٿيا ته هتي وري حفيظ قريشي، سائين باقر شاهه (مرحوم)، رسول بخش پليجو ۽ شوڪت سنڌي گرفتار ٿي اچي پهتا. غلام محمد لغاري اڳيئي هتي موجود هو.

حفيظ قريشي ۽ رسول بخش پليجي اچڻ سان اچي آهي آهي لهواريون اوپاريون شروع ڪيون جو وري ٽالپر، لالا، مسعود، تربن ۽ ساريو اسان کان الڳ ٿي ويا. قريشي صاحب اچي صبح شام منير کي ڪچيون گاريون ڏيڻ شروع ڪيون ته ماڻي بختاور واري کهاڻي ۾ پنجابي وڏيرو ڇو لکيو اٿس؟ چوڌري ڇو نه لکيائين؟ هنن سرخن ماڻ جي٠٠٠ کي سنڌي لفظ ”وڏيري“ کان نفرت آهي. ان تان آئون قريشي صاحب تڪا مٿا ٿيامين ته قريشي صاحب ڪئي ڳالهه. مان ڳالهوڙو ٿاهيو ۽ وڃي لغاري صاحب کي دانهن ڏنائين ته چام مون کي قتل ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني آهي نيرو ڪرڻ ٿي خير لغاري صاحب کي به ايئي ته قريشي صاحب اهو تولهي سان ٿنپ اٿايو آهي. بس پوءِ ته قريشي صاحب ۽ پليجي صاحب کي موقعو مليو ويو سو اسان کي پاڻ ۾ ا، ڪافي پري ڪري ڇڏيائون.

انهن ئي ڏينهن ۾ اتي جيل ۾ ئي پنهنجي سالگره جو ڏينهن آيو جنهن جي وري شوڪت سنڌي دعوت ڪئي — دعوت ۾ چانهه پاڻي کان پوءِ تقريرون ٿيون

جن ۾ سائين باقر شاه، مون، عنايت، هدايت، مير ٽيپي
۽ نديم جي تقريرن جو حاصل مقصد تقريباً تقريباً اهو
هو ته پنهنجو جيستائين ون يونٽ جو مسئلو نٿو ڪٽجي اسان
جو ليڊر ناهي — ان تي شوڪت ته لحاظ وارو ماڻهو
هو، پر حفيظ قريشي ۽ پليجو اچي متيا ڇـي "هو
پاڪستان ليول جو ليڊر آهي ون يونٽ جو حامي هجي
ته به سنڌي آهي هي سرخا سنڌي ليڊر نٿا سهن."
مون پنهنجي جي باري ۾ سيد جي راءِ جو ذڪر ڪيو ته
قريشي صاحب مورڳو چڙي پيو "سائين ڪي ته خبر
پئي تي ڪانه پنهنجو آخر سنڌي ليڊر آهي پلي لئه رکي"
سو بهرحال اها دعوت ڪافي تلخ ڪلاميءَ کان پوءِ
بدمزگيءَ سان ختم ٿي —

اسين اچا جيل ۾ ئي هئاسين ته سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس
فيڊريشن جون ست سئو برانچون کلي ويون —

ڪنوينشن کان ڪجهه ڏينهن اڳ يوسف لغاريءَ
کي سرڪار تحريڪ کان الڳ ڪرڻ لاءِ نوڪري
ڏني. يوسف ان تي ڪجهه شرمندگي به محسوس ڪندو
هو. هڪ ڏينهن لاهور کان موٽي تي مليو چيائين آءٌ
نوڪري به سو روپيا ماهوار ڏيڻ لاءِ تيار آهيان اهي پلي
ڪر ۾ آئيو، مون انڪار ڪيو ۽ چيومانس ته نوڪري
ياد هوندو ته مون نوڪري ڪنهن زماني ۾ پنج روپيا
ماهوار ڏيڻ لاءِ چيو هو جيڪي نه ڏنيئه هي هزار
پگهار اسان جي اعتماد جي قيمت آهي جا نه وٺندس."

انهن ني ڏينهن ۾ عيسائي جي ذريعي مون کي ڪلاس ون نوڪري يا سول سروس ۾ شامل ٿيڻ لاءِ لالچون آڇيون ويون ته انڪار ڪيو هئم ۽ ساڳي ريت وري سي صالح قريشي صاحب به مون کي گهرائي چيو ته ڏهه هزار روپيا ايڊوانس وٺ ۽ هزار روپيا ماهوار اسڪالرشپ ووٺ انگلنڊ، آمريڪا، ڍاڪا يا پشاور يونيورسٽيءَ ۾ وڃي پڙهه— مون انڪار ڪري سندس سامهون پهريون پيرو سگريٽ دکايو ته چڙي چيائين اهو ڇا هي؟ مون چيومانس قيمت لڳائي تو استاد شاگرد وارو ناتو ته ٻاڻ نهوڙي ڇڏيو هاڻ خير آهي— اتان نڪتس ته هاڻ وڃي منهنجي ڊپارٽمينٽ ۾ تقرير ڪيائين جي هيترا هيترا پئسا چيامانس ار نٿو مڃي معنيٰ ڪ هن ڪان وڏيڪ پئسا ملنس ٿا" ان تي ڇوڪرن ڏاڍو هوٽ ڪيس چيائون "هو صالح قريشي ناهي چار ساقي آهي" پر ان جو ڪجهه اثر خراب ۽ ٿيو جو ڪجهه همراهن اهو ۽ چيو ته يار ائين ڪٿي ڪجي ان ۾ ڪهڙي خرابي آهي؟ مس مس سمجهايم ته ان مان قومي خود اعتمادي گهٽبي آهي ۽ ماڻهو ڪارڪنن تي ڀروسو ڪرڻ ڇڏي ڏيندا آهن—

ان وچ ۾ ايوب خان خلاف گوڙ ڏاڍو وڌي ويو سڄي ملڪ ۾ هنگاما شروع ٿي ويا. ايوب خان اليڪشن نه وڙهڻ جو اعلان ڪيو ۽ اسان کي ٽرايبونل فيبروريءَ جي پهرين هفتي ۾ ٽي مهنا پورا ٿيڻ تي ڇڏي ڏنو.

آزاد ٿيڻ کان پوءِ اسان سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن وارا هڪ گاڏي ۾ آياسين ته مسعود نوراني، يوسف ٽالپر ۽ ٻيا ٻي گاڏي ۾ آيا — مسعود نوراني استقبال واري جلسي ۾ يونيورسٽيءَ ۾ تقرير ڪندي چيو ”مون کي اوهان شاگردن تي افسوس آهي جو اوهان اهڙن ماڻهن کي به ليڊر ٺاهيو جن جا ڪپڙا ڦاٽل هوندا آهن ۽ جن کي پاڻ لاءِ چپل به ڪانهي!!“ ساڳئي نموني واري ڳالهه هڪ دفعو حفيظ قريشي به ڪئي ته ”ماڻهو سڀ مري ويا جو هڪ پرائمري ماستر جو پٽ ٿو اسان جو ليڊر ٿئي!“ مون کي انهن جملن تي ڪڏهن به ذاتي طور ڪاوڙ نه آئي البت ڪل اينديهئي ته سنڌ جي ڦورو طبقن جا همدرد ٻورهيتن ۽ انهن جي همدردن جي ڪارڪنن لاءِ سنڌي طبقاتي نفرت جو ڪنهن سهڻي طريقي سان اظهار به نٿا ڪري سگهن— (هاڻي ته خير ڪافي هوشياريءَ سان اظهار ڪن ٿا).

شهيد هوشو جي ورسي

مون جيل مان ئي اقبال ميمڻ کي جيڪو ان وقت فيڊريشن جو قائم مقام صدر هو، خط لکيو ته جماعت اسلامي وارا يوم فاتح سنڌ محمد بن قاسم پيا ملهائين، اوهين هوش محمد شيدي جي ورسي ملهايو. اقبال، مولابخش جن کي چيو ته پهرين اها ڏان سعيدآباد ۾ ملهائي ويئي ۽ پوءِ اسان جي آزاد ٿيڻ کان ڪجهه

ڏينهن پوء غالباً ١٦ فبروري تي بسنت هال ۾ ملهائي ويئي ـــ مون کي خوشي آهي جو اهو فخر سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن کي حاصل آهي جو انهيءَ سڄي سنڌ ۾ سڀ کان پهرين هوش محمد شهيد جي ورسي ملهائي جيڪا پوءِ عام ٿي ويئي ۽ اهائي، پهرين شاگرد جماعت آهي جنهن سنڌيءَ طرح ون يونٽ خلاف جهاد جو جهنڊو بلند ڪيو ـــ اسان آزاد ٿين کان پوءِ هوش محمد شهيد جي مزار تي حاضر ٿياسين، ڪامريڊ جتوئي ۽ اتي ئي حاضري ڏاي هئي ـــ

●

اهو فبروري ١٩٦٩ع جو زمانو هو سڄي سنڌ ۾ جلسن جي وٺ وٺان ٿي ويئي، خالد سنڌي ۽ ٻين همراهن گاڏي کاتي واري جيئي سنڌ چوڪ ۾ علامتي بک هڙتالون شروع ڪيون ـــ مير ٿيبي اعلان ڪيو ته جي ايم سيد تان گهران ٻاهر نڪرڻ جي پابندي نه هٽائي ويئي ته هو مرڻ گهڙيءَ تائين بک هڙتال ڪندو پر شڪر ٿيو جو اهي پابنديون جلدئي هٽي ويون ۽ اسان جو ارادي جو اٽل پرڪاني ۾ ڪمزور مير ٿيبو بچي ويو.

اندرون سنڌ ۾ جلسن جو پروگرام

هائي سنڌ جي سياسي ماحول ۾ اڪثر جلسا سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن طرفان ٿيندا هئا چاڪاڻ ته ٻي ڪنهن به جماعت جو حيدرآباد کان ٻاهر وجود ڪونه

هو. اسان هر جلسي ۾ وسيع تر اتحاد جو ثبوت ڏيندي
مسعود نوراني ۽ ـوڙي يوسف ٽالپر وارن کي گهرائيندا
هئاسين ته جيئن سنڌ جا وڏا ۾ وڏ ماڻهو تحريڪ سان
عملي طرح منسلڪ رهن. حفيظ قريشي کي به گهرائيندا
هئاسين. گهڻو ڪري هـر جلسي ۾ صدارت ڪامريڊ
جتوئي (مرحوم) ڪندو هو تـه مهمان خصوصي آئون
هوندو هوس يا آئون صدارت ڪندو هئس ته ڪامريڊ
مهمان خصوصي هوندو هو، يا ڪڏهن ڪڏهن وري
مقامي پراڻچ جي صدر کان صدارت ڪرائيندا هئاسين.
هڪ ڏينهن سڪرنڊ ۾ جلسو ته ٻئي ڏينهن قاضي احمد ۾
ٽئين ڏينهن مورو، ته چوٿين ڏينهن نوابشاه، مطلب ته
تمام تيزي ۽ سان ڪم هلي رهيو هو.

نوابشاه ۾ جتوئي صاحب جي صدارتي تقرير کان
پوء جنهن ۾ جتوئي صاحب اردو ڳالهائيندڙن کي اپيل
ڪئي ته اهي به ون يونٽ خلاف جدوجهد ۾ شريڪ
ٿين، حفيظ قريشي اٿي ڪامريڊ جتوئي جي خلاف ڳالهايو
ان تي جتوئي صاحب ڪافي ناراض ٿيو ان کان اڳ
به هڪ ٻه بدمزگي جا واقعا ٿي چڪا هئا جـن ۾
بسنت هال واري هوشو شهيد جي ورسي ۽ ۾ "جيئي سنڌ"
جي ٽئين نعري کي روشناس ڪرائڻ لاء اسان جيئي سنڌ
جو مطلب "ون يونٽ ٽوڙيو" لکيو هو ان تي قريشي
صاحب چوه چڙيا هئا ته اهو به سمجهائڻ جي ضرورت
آهي ته جيئي سنڌ جو مطلب ڇا آهي؟ جي ائين آهي

۽ ماٺ ڪري وڃي گهر ويهو (پر ٻوءِ مون کي ٻڌايائين ته اها مخالفت ٻراءِ مخالفت هئي). اها ٻي ڳالهه آهي ته پاڻ جيل ۾ تلخ ڪلامين کان ٻـوءِ ڇٽي چڪو هو ته ”چالاڪ ته سرخا جيئي سنڌ جو نعرو هڻن ٿا ان ڪري اسان لاءِ اهو نعرو مڪروه ٿي چڪو آهي.“ ان کان سواءِ مڪرنڊ ۾ اسان ڪيس عزت ڏيڻ سبب کان آخر ۾ تقرير جو وارو ڏنوسوسين (جيڪو جتوئي صاحب جي موجودگيءَ ۾ تمام وڏي عزت جو باعث هو) ته تقرير ۾ چيائين ته مون کي آخر ۾ وارو ڏيڻ ٽڪل پلاڪ ڏيندا آهن انهي سازش کي سمجهو! سو جتوئـي صاحب نوابشاه واري جلسي جـي پٺي ڏينهن ڏهراجن واري جاءِ تي ليڙن ڪندي مون کي چيو ته حفيظ قريشي ۽ مسعود نوراني گڏ هوندا ته آئون جلسن ۾ نه هلندس. مسعود ون يونٽ خلاف گهٽ ۽ سنڌي مهاجر جهيڙي جي تبليغ ٿو ڪري. اهي ماڻهو تحريڪ کي نقصان پيا پهچائين. ٺورا منٺون، پر پيو ٺيو خير، جتوئي صاحب پڙ ڪيڏي پيئو آخر مون ضمانت ڪئي ته هاڻي جيڪڏهن هنن پنهي ڪا اهڙي حرڪت ڪئي يا توهان جي خلاف ڳالهايو ته آئون اسٽيج تان لاهيندوسان تڏهن وڃي جتوئي صاحب مڃيو. اوڏي مهل مسعود ۽ قريشي صاحب روبرو موجود هئا (اها ٻي ڳالهه آهي ته هاڻي وسيلن جي گهٽائي ۽ چاڙيءَ جي زور تي اهي پنهنجو پاڻ کي ٿي ڪامريڊ جتوئي جا وارث ٿا سڏائين.)

٤ مارچ تي سنڌي ڪڌ جي يونيورسٽيءَ ۾ جلسو
ڪيوسين. تن ڏينهن ۾ لالا قادر ۽ مسعود وارن جي
جماعت ڪلچرل آرگنائيزيشن ۾ شريڪ ٿي چڪو هو.
ان کان ڪجهه ڏينهن اڳ نوشهري فيروز جي ڪجهه
نوجوانن ريل جي پٽڙي ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪئي
هئي جن ۾ مثال ڪمالائي، محبوب شاه، حيات ڦل ۽
غالباً راشد مورائي شامل هئا. تقريباً انهن ئي ڏينهن
۾ ٽنڊي ڪوٽ مان نون سالن جي هڪ ڇوڪري کي
ريل جو پٽو ڪيرائڻ تي گرفتار ڪيو ويو هو. انهن
ڳالهين ڏاڍو جوش ڦهلايو. ٽيسٽائين محترم جي ايم سيد
ٻاهر اچي چڪو هو سو جلسن جي ڌم لڳي ويئي
سڄي سنڌ ۾ سياسي سرگرميون عروج تي هيون. مگر
۾ پاڙو ڪٽي ويم ته محرابپور برانچ مان قمر ميمڻ ۽
غلام رسول سهتي وارن کان اچي سو روپيا وٺي وري
سيد جن کي وڃي شڪارپور ۾ رسيس. ٽيسٽائين سيد
جن جيڪب آباد مان جلسو ڪري آيا هئا، آئون اڳي
اتان جلسو ڪري آيو هوس. ٻڌم ته سيد جي جلسي
۾ حاضري تمام گهٽ هئي، جيتوڻيڪ بندوبست سنڌ
نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ئي ڪيو هو. هاڻي تجزئي
(ڇنڊڇاڻ) ڪرڻ مان محسوس ڪريان ٿو ته اهو فرق
هن ڪري هو جو ماڻهن اسان کان اقتصادي پروگرام
خاص طرح هارين مزدورن، وچولن طبقن ۽ هيٺاهين
طبقن (ٽئين ۽ چوٿين درجي جي سرڪاري ملازم طبقي)

جي مطالبن ڪٿي جي توقع رکي ٿي (جيتوڻيڪ اسان
۾ واضح طور اهي مطالبا نہ ڪيا جو اهو احساس ٿي
رهيو تہ سکوري وارا ناراض ٿيندا تہ اهو مهاجرن
پنجابين جو ۽ بين الاقوامي پروگرام آهي اهو نہ ڪٿي
جو فائدو رکو پڻي ورتو.) شڪارپور ۾ ۽ پوک تمام
مزيدار ٿيا جلسي شروع ٿيڻ تي جڏهن حفيظ قريشي
صاحب تقرير ڪري رهيو هو تہ مٿان مينهن اچي ويو
جلسو ڦٽي لڳو تہ شاگردن ڇهيون موڪليون ۽ نعرا
هڻي مطالبو ڪيو تہ "چام تقرير ڪري." قريشي صاحب
ناراض تہ ڏاڍو ٿيو پر اتي ڪجهہ نہ سگهيو. پوءِ
چوائين: "اها هنن ٻاڻ ڇوڪرن کي چڙي حرڪت
ڪرائي آهي." جنهن تي اياز ڪيس ٻڌايو تہ "چام
هيانيءَ ۾ پهريون پيرو هتي آيو آهي" تڏهن مس ماٺ
ڪيائين پر جلد ٿي پيو موقعو مليس سو هيئن جو جلسي
۾ منهنجي ڪيسي مان ڪو شاهينگ محراب پور مان
آندل سو ۽ ڏهہ روپيا (يعني ڪل ڏوڪڙ) ڪڍي ويو.
اڪيتي جو پاڙو ۾ نہ هجي سو پريشان تہ ڏاڍو ٿيس ۽
اسٽيج سيڪريٽري کي چيم تہ اعلان ڪري. مون کي
تہ هالا وارو تجربو ذهن ۾ هو جتي ڪيسي مان پنجاه
روپيا نڪتا تہ مون کي پڪهر اچي ويو رفيق ميمڻ
سبب پڇيو، چيومانس مون وٽ پاڙو ۾ نہ بچيو آهي.
هن جلسي ۾ اعلان ڪيو تہ ڪنڌيڇوڙ فوراً پڳو آيو
جنهن "سائين معاف ڪجو مون کي اوڏي مهل رکو

ڪيسو نظر آيو هو توهان جا پيسا مون تي حرام آهن شرم حيا اٿئون سو هي واپس وٺو“— شڪارپور ۾ اسٽيج سيڪريٽري غالباً ته آغا طارق اعلان نه ڪيو ته وري چيم هن وراڻيو ته پئسا ملي ويا آهن— پوءِ سندن جڳهه، تي هلي هن سو روپيه ڏنا، اهو ته سمجهيم ته هن لڄ بچائڻ خاطر اعلان نه ڪيو ۽ قرب ڪري سو روپيا ڏنائين ۽ مون کي به مجبوري هئي سو رسمي طرح انڪار ڪرڻ کان پوءِ رکي ڇڏيم— قريشي صاحب شروع ٿي ويو جتي ڪٿي چوڻ لڳو ”الائي پئسا وچايا هئا يا نه پر ويچاري آغا غلام نبي کان وصول ڪري ڇڏيائين“. وقتي طرح داد ڏيڻ ٻي ڳالهه آهي ۽ طبقاتي نفرت مستقل آهي ۽ رهي ٿي وڃ ۾ وڃ اها روپ مٽائي ٿي ان تي افسوس ڪرڻ يا حيران ٿيڻ جي ڪاٿ ضرورت ڪانه ٿيندي آهي—

٩- مارچ تي يوسف ٽالپر ۽ يوسف لغاري (جيڪو وري لوڪري ڇڏي آيو هو) مسعود نوراني وارن کان الڳ ٿي جيئي سنڌ نوجوان محاذ ٺاهيو جنهن ۾ اقبال ترين پڻ شامل هو، هي محاذ بنيادي طرح محمد عمر ميمڻ جي تعاون سان آمريڪا نواز قوم پرست گروپ هو.

سنڌ متحده محاذ

ماڳي نائين مارچ تي حيدرآباد ۾ محترم جي ايم سيد جي صدارت هيٺ هڪ اجلاس ٿيو جنهن ۾ سنڌ

متحده محاذ ٺاهيو ويو. ان جي ١٢٠ ڄڻن جي ڪائونسل ۾ باوجود اصرار جي سيد مزدورن جا ٻه، نمائندا (ڊيڊي سيڪڙو) هارين جو هڪ نمائندو (منو سيڪڙو) شاگردن جا ڏهه (اٺ سيڪڙو) اديبن جا ڏهه (اٺ سيڪرو) عورتن جا ٻه (ڊيڊ سيڪڙو) سياسي ڪارڪنن مان ٢٤ (ويهه سيڪڙو جن ۾ نعب ۽ عوامي ليگ جا ورڪر هئا) باقي سٺ سيڪڙو وڏيرا ڪٺڻ جو اعلان ڪيو. ان تي ڪافي ڇنوسين ۽ ساٿين نه مڃيو— ٻوء ٻه، گڏ ته رهڻو ئي هو سو رهياسين.

مون کي ڪوٽ وئي سال کن اچي ٿيو هو سو ڪوٽ هليو ويس، ته مٿان ٢٥ مارچ تي اچي مارشل لا لڳي— ان وقت کان ٿورو ئي اڳ— لالا قادر، آزاد اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن ٺاهي جنهن ۾ هن کان سواءِ ظفر اڃڻ ٻه ڻ شامل هو. مارشل لا لڳڻ وقت جيئي سنڌ چوڪ واري جنوئي پارڪ ۾ ڪجهه همراه بک هڙتال تي ويٺل هئا— انهن بک هڙتال ختم ڪئي ته وري يوسف ٽالپر، مسعود نوراني، اقبال ترين ۽ لالاقادر جن وري اچي اتي تقريرون ڪيون ۽ هڙتال جاري رکڻ جو اعلان ڪيو. مٿان قريشي صاحب اچي سمجهاين ته هڙتال ختم ڪريو. هڙتال ته همراهن ختم ڪئي، ٻر پٺي ڏينهن ته ١، گرفتار ٿي ويا— ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پٺائي جو ميلو لڳو. اسان ان وقت ٽڪنڊا پيج ڇپائي ميلي ۾ ورهائڻ شروع ڪياسين جن ۾ ٿي نعرا

لڳايل هئا:

(١) ون يونٽ ٽوڙيو (٢) سنڌي زبان کي قومي زبان تسليم ڪريو (٣) گرفتار ٿيل شاگردن کي آزاد ڪريو.

مير ٿيٻو، مهر حسين شاه، مسعود پيرزادو، شفيق صديقي، عبدالحي پليجو ۽ رفيق صفي موقعي تي گرفتار ٿي ويا. ڪي انهن ائين ڪري، ڪي شام جو فنڪشن ۾ نعرا هڻي ڪري. آئون واپس وڏان ڪسڪي هالا مان وڃي نڪتس پوءِ دورو ڪرڻ شروع ڪيم. دوستن کي خط لکيم ميرپورخاص ۽ نوابشاه جو دورو ڪري سانگهڙ پهتس ته گرفتار ٿيس ظاهر آهي روپوش رهڻ جو ڪو، تجربو ڪونه هو — بهرحال پوءِ مارشل لا ڪورٽ ۾ خبر پئي ته حڪومت هندستان ڏانهن وڃڻ جو "ارادو" رکڻ تي گرفتار ڪيو هو. پيا ته سڀ همراه زباني يقين ڏهاني تي آزاد ٿي ويا — باقي اسان ٽي ڄڻا مير، مهر، ۽ آئون وڃي بچياسين، تن کي سال سال سزا ڏيئي ديري اسماعيل خان، هريپور ۽ پشاور جيل ڏانهن موڪليو ويو. انهن ٽي ڏينهن ۾ يوسف ٽالپر، مسعود نوراني، لالا قادر، ترين ۽ ٻيا معافيناما لکي موٽي آيا — پنجاب مان به ڪجهه شاگردن معافي ناما ڏيئي جند ڇڏائي هئي — ان وقت مون کي پشاور جيل ۾ هڪ همراه پچيو سنڌ ۽ پنجاب

جا ڪافي شاگرد ليڊر معافي لکي ڏيئي آزاد ٿيا آهن، توهان بہ، چو نٿا لکو تہ ڏهن ٿي جواب ۾ اهو بيت چيو هئم:

تو ۾ منٺي ملير جي، توکي چٽيو پورهيت ماڻ،
کنڌ ۾ جهڪائج ڪڏهن، سر وڃو سهساڻ،
توکي جيڏا گهاو، اوڏو منهنجو من تون!

حيدرآباد جيل ۾ هئاسين تہ، محترم الاهي بخش شيخ جو روبرو اسان سان تمام بهتر هو، اسان ٽيئي سزا ڪاٽي آياسين ۽ قيدي ڪوڙا پائي بيٺا هئاسين تہ سندن اکين ۾ پاڻي اچي ويو ڏک ۽ فخر سان چيائين: "بابا ڏاڍا ضدي آهيو!" اکر نڙي سان مس اڪتس، ڏک سزا جو ۽ فخر هن ڳالھ جو تہ منهنجي قوم جا نوجوان مارشلائن کي بہ منهن ڏين ٿا ۽ معافي ناما نٿا لکن.

اسان پشاور جيل ۾ ٿي هئاسين تہ ٻڌيان سيد، شاهہ محمد شاهہ جن کي سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۾ "فارورڊ بلاڪ" ٺاهڻ لاءِ چيو ۽ سنڌ متحده محاذ ۾ راشدي ۽ کهڙي کي شريڪ ڪيو. اسان جي جيل ۾ هجڻ سبب معاملو ڪجھ جذباتي نوعيت جو هو سو فارورڊ بلاڪ ٺهي نہ سگهيو — پنجن مهنن کان پوءِ اسين واپس امتحانن لاءِ حيدرآباد جيل آيا بلڪ آندا وياسين — مير ۽ مهر کي دير سان آندائون انڪري سندن امتحان

رهجي ويا ته مون ۾ احتجاج طور ٻائڪاٽ ڪيو. ڪڇ
عرصي کان پوءِ يحيٰ خان حڪومت نام نهاد خيرسگالي
طور اسان کي آزاد ڪري ڇڏيو. جيل ۾ صوبيدار وسائڻ
۽ ميان محمد موسيٰ جن سان سهٽي ڪچهري رهي.
ٻاهر نڪتاسين ته لالا قادر سنڌيءَ ۾ لسٽن ٿاهڻ واري
مسئلي تي ٻک هڙتال تي ويٺو. هن مسئلي تي اسان
ته شريڪ ٿياسين پر سيد سخت مخالفت ڪئي. سندس
خيال هو ته اهو روس جي چرچ تي ڪيو پيو وڃي.
جتوئي صاحب حمايت ڪئي. هن ۾ شاه محمد شاه
وارن حصو نه ورتو. مسعود نوراني ۽ يوسف ٽالپر وارن
حصو ته ورتو پر اهي جدوجهد کي وسيع ڪرڻ لاءِ
تيار نه هئا ۽ رکيو ٻک هڙتال تائين محدود رکڻ ٿي
چاهيائون ڇاڪاڻ ته وڏيڪ ۾ عوام جي شريڪ
ٿيڻ ڪري لازمي طرح ان جي عوامي ڪردار ۾ فرق
اچي ها. همراهن جلوسن جي مخالفت ڪئي اسان جلوس
ڪڍڻ جي واٽ ورتي. ان ڏس ۾ ٽنڊي ڄام وارن
ظهير ٻار ۽ ٻين دوستن ڪافي مدد ڪئي. ان جدوجهد
۾ قاضي فيض محمد ۽ غلام محمد لغاري به اچي ٻک
هڙتال تي ويٺا. اسان سنڌ ۾ همراه موڪلي ٻين هنڌن
۾ ٻک هڙتال شروع ڪئي. مسعود نوراني ۽ يوسف ٽالپر
چيو ته اسان صرف جيڪب آباد، ٽنڊوالهيار ۽ بدين ۾
ڪڇ، ڪراچي سگهنداسين. باقي ذمو سنڌ نيشنل وارا
کڻو اهو ذمو کنيوسين. جلوس واري معاملي تي ايتري

ڳالهه وڌي جو اسان ۲۱ نومبر تي جلوس ڪڍڻ جو فيصلو ڪيو جو ايڪشن ڪاميٽيءَ ۾ اڪثريت سان فيصلو ڪرايوسين. يونيورسٽيءَ ۾ جلوس نڪري ها ته سڄي سنڌ ۾ جلوس نڪرن ها ۽ اهڙي طرح سان اها تحريڪ تمام وسيع ٿي وڃي ها ۽ آبادي جي چڱي خاصي حصي کي اپيل ۾ آڻي ها!. مسعود نوراني ۽ يوسف ٽالپر هن حد تائين ويا جو جلوس بند ڪرائڻ خاطر هنن برگيڊيئر افضل، ڊپٽي ڪمشنر ۽ ڪمشنر سان صلاح ڪئي ته ڇام کي گرفتار ڪريو ته جلوس نه نڪرندو. اسين ٽنڊي ڄام وياسين تقريرون ڪيون پر گرفتار رکيو آئون ٿيس. يونيورسٽيءَ ۾ ايڪشن ڪاميٽيءَ جو چيئرمين علي اڪبر بروهي ٿيو ته ان کي فوراً گرفتار ڪيو ويو. بهرحال ڇا ڪاڻ ته لسانن واري تحريڪ بابت گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي مون به اڳي ڪافي لکيو آهي ان ڪري تفصيل ۾ وڃڻ ضروري ناهي. ان وقت ملڪ ۾ مزدورن جي تحريڪ هلي رهي هئي ان ڪري حڪومت پٺي دٻ جهلي نه سگهي ۽ اسان جي مطالبن مڃڻ جو اعلان ڪيائين.

هن جدوجهد جون پيون ٻه ٽي خاص خوبيون اهي هيون:- (۱) بهرحون پهرو سنڌ مان اٺ سو شاگرد ۽ ڪجهه هاري ۽ مزدور جيلن ۾ آيا جن ۾ ڪيترن ئي اسڪولن جا معصوم شاگرد به هئا. (۲) ان ۾ ڪيترين ئي شاگردياڻيون شريڪ ٿيون اهي پڻ تحريڪ جي

ڏهلائڻ جا ڏيکاءُ هئا.

اسان ٽيئي ڄڻا پنهنجي ساٿي علي اڪبر ڌاريجي ۽ مون کي مارشل لا هيٺ سال سال سزا ڏني ويئي ۽ ڪراچي ۽ مڇ جيل موڪليو ويو پر ٻاهران نوجوانن جي دٻاءُ سبب وري ٻه آزاد ٿي وياسين. ٻاهر نڪتاسين ته شاهه محمد شاهه ۽ ڪجهه ٻين همراهن سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن نيشنلسٽ گروپ ٺاهيو جيئوٽيڪ نوابشاهه ۾ مون کين ۽ امداد شاهه کي چيو ته هن مان سنڌ جي قومي حقن واري تحريڪ کي نقصان پهچندو ۽ رڳو ٻين کي فائدو پهچندو جو اوهين اسان جي خلاف پروپئگنڊا ڪندا تحريڪ جي اتحاد ۽ ساک (اميج) کي ڌڪ رسندو. امداد شاهه چيو ”ڇا! شاهه محمد تنهنجي خلاف؟ تو کي اعتبار اچي ٿو؟“ مون جواب ڏنو هو ته هي پنهنجي علحدگي جو جواز پيدا ڪرڻ لاءِ آڏا اهڙا الزام ضرور هڻندا ۽ انهن ئي ٿيو. آخر کين يوسف ٽالپر واري آمريڪا نواز گروپ سان وڃي مليو پيو. ان علحدگي جا ڪجهه ٻيا ٻه سبب هئا جو اسان سان گڏ هئڻ ڪري راشدي (ڇا ته سچائي آمريڪا نواز) جن جي ذريعي چونڊن ۾ ڪا به مالي مدد نه ٿي سگهي ها. بهرحال سيد صاحب نيشنلسٽ گروپ ٺهرائي ان جي پٺڀرائي شروع ڪئي ته اسان به محاذ کان الڳ ٿي وياسين— انهن ڏينهن ۾ ٻيون ڳالهيون به اهم آهن هڪ ته سيد پابندي هئڻ شرط ڪراچي اچي رهيو هو ته ڪراچي نعپ استقبال

جو اعلان ڪيو جيڪو ٻڌي سيد ڳاڌي مٺائي ڇڏي
۽ همراه مايوس موٽي ويا ۽ پوءِ هي تہ سيد اهو چوڻ
شروع ڪيو تہ نعپ جي آئين ۾ زونل فيڊريشن جو
ذڪر آهي (جيڪو پوءِ ترت ئي ڪڍيو ويو هو)
واضح رهي تہ نعپ ٺهڻ واري پهرين اجلاس پهرين
جولاءِ ١٩٥٧ع تي سيد، غفارخان، قصوري، ڀاشاني،
عثماني ۽ اڇڪزئي ووٽ جي زور تي زونل فيڊريشن
رڪائي هئي جڏهن تہ سڄي ملڪ جي سرخن (انقلابين)
ان جي ۽ نعپ جي آئين ۾ سوشلزم رکائڻ جي مخالفت
ڪئي هئي، چاڪاڻ تہ انقلابين جو خيال هو ۽ آهي
تہ سوشلزم صرف ڪميونسٽ پارٽي ئي آڻي سگهي ٿي —
آن مهل هنن وڏن ليڊرن الزام هنيو هو تہ سرخا يونٽ
ٽوڙائڻ نٿا چاهين ان ڪري زونل فيڊريشن جهڙي
حقيقي ۽ ممڪن مطالبي بدران مڪمل صوبائي
خود مختياري ٿا گهرن — بهرحال ١٩٧٠ع ۾ اسان
فيڊريشن جو ساليانو اجلاس سڏايو جنهن ۾ مهرشاه کي
صدر ۽ سور ٿيپي کي جنرل سيڪريٽري چونڊيوسين. هن
ئي دور ۾ نذير عباسي، سهيل سانگي وارا ڪجهہ وڌيڪ
تيز ٿيا. ۽ هن ئي دور ۾ مون هاري ڪارڪن تي
ڪم ڪرڻ جو اعلان ڪيو. ون يونٽ جي ٽٽڻ کان
پوءِ پہ رستا هئا: هڪ اهو تہ حقيقي صوبائي خودمختياري
۽ ٻين قومي ۽ اقتصادي مسئلن ۽ ٻڙهيل طبقن جي
مطالبن کي کڻي اڳتي وڌجي جنهن ۾ ٿي سنڌ جي

عوام جي خوشحالي هٿي. جيڪو اوڪو ۽ اڻانگو رستو هو ۽ آهي ۽ پيو هي ته فرقه واريت ڦهلائي دڪانداري قائم رکجي جيئن ان مان مزدور دشمني وارو معاملو به ڇڏو نه ڏسڻ ۾ اچي.

هن ڏس ۾ اسان ١٩٧٠ع ۾ ٻي بلوچ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن، پختون اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ پنجاب اسٽوڊنٽس يونين سان گڏجي پاڪستان فيڊرل يونين آف اسٽوڊنٽس (PFUS) جو قيام عمل ۾ آندو ۽ اسان جي پشاور وغيره جي جيل واري دور ۾ سياسي چرپر تي بندش هئڻ ۽ رکو سياسي جماعتن کي اجازت هئڻ سبب شاگرد هاري مزدور عوامي رابطه ڪاميٽي بابائي سنڌ جتوئي صاحب جي سرپرستي ۾ ٺهي ۽ ان جي ئي سهاري سڪرنڊ ۾ ايڏي وڏي هاري ڪانفرنس ٿي جيڏي اڳ ڪڏهن به سنڌ ۾ نه ٿي هئي.

پڇاڙي

١٩٧١ع ۾ جڏهن بنگال ۾ قتل عام شروع ٿيو تڏهن هتي مجيب الرحمان جا نام نهاد حامي قوم پرست شاگرد گهرن ۾ گهڙي سوڙيون تاڻي سمهي پيا ان وقت اها سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ رابطه ڪاميٽي ئي هئي جن ان خلاف حيدرآباد، نوابشاه ۽ ڪراچي ۾ جلوس ۽ مظاهرا ڪيا هئا ۽ تحريڪ جي ٺهين رخ کان هر وقت عوام کي باخبر رکيو هو. ۽ ائين وقت ثابت ڪندو رهيو آهي ته ڪير قومي حقن لاءِ وڙهن

ٿا ۽ ڪبر... !

باقي جيستائين الزامن جو تعلق آهي سو ڪي مشڪرا ته اهو به ٿا لکن ته لسالي فساد ٿيا تڏهن ڇام ڪٿي هو— ڇاڻ ڪي اها به خبر ڪانهي ته ان وقت ملتان جيل ۾ آئون يحولي حڪومت طرفان ڏاڍيل سزا جا پڻي جي دور ۾ تعميل تي سا ڀوڳي رهيو هوس. سو اهڙن الزامن جا کهڙا جواب ڏجن البت آخر ۾ اياز جو هڪ بيت ياد آيو اٿم:

اسان تي الزام، آنـدا جڳ جيڻن جا،
جنهن جي روز جواب ور جرڪيا منهنجا ڇام،
الا ڪڏهن عام، رسندا منهنجي روح ڪي!

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين " اُداس نسلين" نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ "لُڙهندڙ نَسُل" نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، جُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، ياڙي، ڪاٺُو، ياڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان "پڙهندڙ" نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنى e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪارِي تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَـنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪـو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهـڙي دعويٰ ڪري ٿـو تـہ پَـڪَ ڄاڻو تـہ اُهـو ڪُـوڙو آهي. نہ ئي وري پَـنَ جي نالي ڪي پئسا گَڏ ڪيا ويندا. جيڪـڏهن ڪـو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُـوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻـن جا پَـنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَـنَ بہ مختَلِف آهـن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿـي سگهن ٿا. بيـن لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نـہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَـنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِيـن. اهـڙي حالت ۾ پَـنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَـرڻ جـي اُصـولَ هيـٺ ڏي وَٺُ ڪنـدا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهنـدا. پَـنَـن پـاران ڪتـابن ڪـي ڊِجيٽِـائيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪـو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪـرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن ڪي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪـڏهن ڪـو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَـن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکَڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو بوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ بنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اٽڃاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اٽڃاٽن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽتر گهرج necessity unavoidable سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪِي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)